

ՈՒՂԵՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ ԴԵՊԻ ԱՆԻԻ ԱՎԵՐԱԿՆԵՐԸ

1. [ՃԱՄՓՈՐԴԱԿԱՆ ԽՈՐՀՐԴԱԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ](#)
2. [ՀԻՇՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԷԶՄԻԱԾՆԻ ՎԱՆՔԻ ՄԱՍԻՆ](#)
3. [ՊԱՏԱՆԵԿՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻ ՀՈՒՇԵՐ](#)
4. [ՃԱՆԱՊԱՐՀԸ ԷԶՄԻԱԾՆԻ ՄԻԶՈՎ ԴԵՊԻ ՋՐԱՆՑՔԸ](#)
5. [ՄԱՐԴԱՐԱԲԱԴԻ ՋՐԱՆՑՔԸ](#)
6. [ԵՐԵԿՈՆ ԱՐԱՔՍԻ ՀՈՎՏՈՒՄ. ԱՐՓԱԶԱՅԻ ԱՓԵՐԸ](#)
7. [ԱՐՓԱԶԱՅԸ և ԵՐԵԿՈՆ ՆՐԱ ՀՈՎՏՈՒՄ](#)
8. [ԱՆԻԻ ՃԱՆԱՊԱՐՀԸ](#)
9. [ՄՈՒՏՔԸ ԱՆԻ և ԱՅՆՏԵՂ ԳՏՆՎՈՂ ԱՌԱՐԿԱՆԵՐԸ](#)

Հատված 1

ՃԱՄՓՈՐԴԱԿԱՆ ԽՈՐՀՐԴԱԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Խոսել Անիի մասին, նշանակում է շոշափել Հայաստանի պատմության ամենանրբին տեղը: Այդ քաղաքի անունն անգամ բորբոքում է նույն զգացմունքները, ինչպիսիք յուրաքանչյուր մարդու հոգում արթնացնում են Պալմիրը, Բաբելոնը, Կարթագենը և, վերջապես, Հռոմը, ուր ժողովրդի վեհությունը արյունով է ջերմացած, ուր մարդկային մտքի և արվեստի ստեղծածը թաղված է ժամանակի ճակատագրական հարվածի ծանրության ներքո՝ քայքայման փոշու տակ:

Թո՛ղ արևելյան պատմիչների պատմածն այդ քաղաքի բազմամարդության, եռուզեռի և հարստության մասին կասկածամիտ մեր դարին թվա առասպելական. թո՛ղ այնտեղ բարձրացած հազար ու մեկ եկեղեցին համարվեն լոկ միայն Ասիայի որդիների վառ, աշխույժ և գունագեղ երևակայության արդյունք. թո՛ղ, վերջապես, իր վաստակով՝ իր հաշվին եկեղեցի կառուցող և պահող հովվի ավանդությունը և կախարդական Գեդար-Գյալմազի կամ Անիի խորհրդավոր ամրությունների տակ ծածկված լաբյուրինթոսի լեզենդը համարվեն դրանց մասին պատմող արևելյան երկրների և ժողովուրդների պերճախոս լեզվի չափազանցություն. սակայն, այդ բոլորով հանդերձ, քաղաքի այժմյան ծավալն իսկ, նրա ընդարձակությունը, նրա անհամար մնացորդները և ավերակները՝ հարուստ, հսկայական եկեղեցիների, ամրոցների, աշտարակների և քարվանսարանների, որոնք կառուցված են եղել մաքուր, սրբաշատ քարերից, այն զարմանալի ինքնատիպությամբ, հանճարեղությամբ ու փարթամությամբ, որոնցով միայն Հնդկաստանը, - այդ կախարդական աշխարհը՝ իր մեհյաններով ու տաճարներով, իր հարստությամբ ու թանկարժեք զարդերով, ի վիճակի է, թերևս ամբողջ Արևելքում ներկայացնելու <.....> հավերժորեն պերճախոս հուշարձան <այն ժողովրդի>, որը զրկված փառքից և հռչակից անգամ, դարեր <ով...հալածված> ճակատագրից, որպես անպաշտպան որբ,

<ցրված> ամբողջ երկրագնդով մեկ, հայտնի է այժմ լոկ միայն, <.....> չնայած հույժ օգտակար <.....> այդ ազգի մասին այժմ գոյություն ունեցող կարծիքով <.....> վարկաբեկիչ անունով:

Այսպես է հայ ժողովրդի ճակատագիրը: Այնուամենայնիվ, իսկական հայի համար, կարո՞ղ է լինել ավելի սիրելի, ավելի սրբազան բան, քան կյանքում, թեկուզ մեկ անգամ, երկրպագել իր արժանավորագույն նախնիների այդ սրբություններին և ջերմեռանդ արցունքներ թափել իր հոգուն և սրտին այնքան թանկ շիրիմների և բնակարանների վրա:

Մի՞թե այստեղ, դեռևս բավական թարմությամբ չե՞ն պահպանվում՝ արքաների գոռոզության <հետքերը>, արքաների, որոնք միջին դարերում, բարբարոսության, իսլամիզմի և մասնատված քրիստոնեության փոթորկալից ժամանակներում, արյան և կրակի գնով ձեռք բերեցին փառքի, հզորության պսակը, որոնք դորդացրին ամբողջ հետամնաց արևմտյան Արևելքը: Աշոտ Ողորմածի, Մմբատ Աշխարհակալի, Գագիկ Մեծահոգու և Բագրատունյան տոհմի բազմաթիվ ուրիշ քաջ թագավորների, իշխանների և զորավարների ու սրանց անմահ գործակիցների անուններով կարող է պարծենալ և ո՛չ միայն հայոց պատմությունը. նրանց անուններով, որ հնադարյան Ախուրյան գետի, այժմյան Արփա-չայի (Գարու գետ) ներկայիս տխուր, անկենդան ավերը դարձրին ծաղկուն հովիտներ ու ձորեր, և այժմ իսկ, մեծ մասամբ դեռևս կուսական, հավետ գեղեցիկ Լոռին, Ծաղկաձորը և արդի Ռուսական Հայաստանի մեծ մասը դարձրին աստծո տաճար, խաղաղության և բարօրության օթևան, և վերջապես՝ զորեղ պատվար՝ Կովկասի, Մոնղոլիայի և Թուրքեստանի վայրենի, անսանձ տիրակալների արշավանքների ընդդեմ: Հենց դրա համար էլ, մի կողմից պարսիկները և մոնղոլա-թաթարները, մյուս կողմից՝ թուրքերը, հույները և նույնիսկ, քրիստոնյա վրացիները, առանց որևէ խղճի խայթի և մարդասիրության, առանց հաշվի առնելու հավատի սրբությունն ու օրենքները, ո՛չ էլ մարդկային ձեռքի և բանականության հրաշալի ստեղծագործությունները, ո՛չ էլ նույնիսկ իրենց երդումը՝ ժողովրդի բարօրությունը պահպանելու և պաշտպանելու մասին, սոսկ միայն նրա համար, որպեսզի ազատվեն մեկ կամ մյուս հարևանի կախվածությունից՝ դավաճանաբար նախ մեկը մյուսին հանձնեցին և ի վերջո ընդմիջտ կործանումի մատնեցին այդ հսկա քաղաքը, որի անունով է նշանավորվում ամբողջ ասիական Արևմուտքը միջին դարերում:

Եվ զարմանալի՞ է, միթե, որ այդքան թշնամական-բարբարոսական ուժերի հարձակումների ու թոհուրթոհի ժամանակ, այդ սրբավայրերի շուրջն ընկած այնքան անմեղ զոհերի թափած արյան գետերից հետո, երբ Անիի և ընդհանրապես ամբողջ Հայաստանի զավակները՝ Թիֆլիսում, Հաշտարխանում, Կալկաթայում և Կոստանդնուպոլսում, մոռալ Դոնի կամ սրբազան Գանգեսի ավերին և նույնիսկ Գալիցիայի, Լեհաստանի և Հունգարիայի հեռավոր քաղաքներում, - չխոսելով արդեն Պարսկաստանի և Փոքր Ասիայի մասին, ուր հազարներով տարագրված և վերաբնակեցված են նրանց եղբայրները, - չօգտվելով այն ժամանակ նրանց համար այնքան հատկանշական զինվորական ծառայության ո՛չ իրավունքներից, ո՛չ արտոնություններից, - մի բան, որ կարող են վկայել միայն այս քարերը – մի խոսքով, դրանից հետո, իրենց առջև ո՛չ մի ասպարեզ չտեսնելով, իրենց նախկին վեհության և փարթամության զգացումներով, ստիպված՝ հնչուն դրամով միայն հագեցնելու իրենց հալածիչների և դահիճների ազահությունը, հանուն իրենց կյանքն ու սուրբ հավատը փրկելու, նրանք ի վերջո, որոշեցին ընտրել այնպիսի մի

կենսաձև, ինչպիսին այնքան բնական է նրանց համար, ովքեր զրկված են պաշտպանությունից և իրենց հարազատ, իսկական, նախկին վիճակին համապատասխանող օթևանից:

Միթե՞ դարեր են հարկավոր փոխելու համար ժողովրդի ոգին և ինքնատիպ գծերը: Թող պատասխանեն նրանք, ովքեր այնպես անողորմաբար վիրավորում են պատիվն ու անունը մի ժողովրդի, որը այժմյան բարենպաստ հանգամանքներում ընդունակ է ո՛չ միայն վերակենդանացնելու, այլև նույնիսկ բազմապատկելու իր նախկին առաքինությունները: Պատմությունն ավելի լա՛վ է դաս տալիս բոլորին էլ:

Բայց նախքան կրկին մեր ուղևորության նկարագրությանն անցնելը՝ ի՞նչպես վճռել ԱՆԻի աղետալի ճակատագրի ամենակարևոր խնդիրը, որի մասին ժողովուրդը մինչև այժմ էլ իր զրույցն է պնդում, և այնուամենայնիվ, ամեն մի բարեպաշտ հայ չի կարողանում մի օր էլ մնալ այստեղ, որպես թե նա կործանվել է ո՛չ թե բարբարոսության ուժով, ո՛չ թե երկրաշարժից, այլ անեցիների այնքան փարթամ և չափազանց մեծաշուք կյանքի նկատմամբ արգահատանք տաժող ինչ-որ մի կուսակրոնի սրբազան շուրթերի անեծքով: Միթե՞ դա ժողովրդի՝ կրոնին նվիրված լինելու ամենակենդանի, ամենապերճախոս ապացույցը չէ՞, կրոնի, որ արդեն դարերով զինաթափ է արել նրան և բռնադատության բոլոր միջոցներով ստրկացրել՝ երկրային բարիքների և տառապանքների փոխարեն խոստանալով ամբողջ երկինքը, կրոնի, որ չի արգելում իր թշնամիներին անգամ օրհնաբանել և վերջին շապիկը զիջել ցանկացողին, կրոնի, որը ի վերջո մնացել է ժողովրդի միակ սփոփանքը այս ունայն աշխարհում:

Հայը տառապանք է կրել հանուն կրոնի և բանականության, որպեսզի այժմ ավելի սերտորեն կապվի ա՛յն ժողովրդի հետ, որ բարի նախախնամությունից կոչված է քրիստոնեական երկրներն ազատելու նրանց վիրավորողների անմաքուր ոտներից: Երանավետ Ռուսաստանի համար բազմացեղ և բազմաբնույթ այս երկրում հարկավոր էր ճկուն, ո՛չ պակաս ամուր, թափանցող ու հարուստ մտքով օժտված մի զանգված. և հայերն, ահա, հիշելով իրանց դռան ճակատագրի ամբողջ ծանրությունը, ամբողջ կարևորությունը իրենց թագավորների ժամանակվա հնադարյան բարօրության, որը այժմ նրանց է վերադարձրել իր անունով միայն ամբողջ աշխարհը սասանեցնող ժողովուրդը՝ հայերը ամենից ավելի հավատարիմ կերպով կարող են ծառայել ամբողջ Ասիայի համար <Ռուսաստանի> գծած բոլոր բարի ծրագրերի կենսագործմանը ...

Հատված 2

ՀԻՇՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԷԶՄԻԱԾՆԻ ՎԱՆՔԻ ՄԱՍԻՆ

Այս բոլորն իմանալով, կրկնում եմ դարձյալ, հայ մարդը, այսպիսի բարենպաստ հանգամանքներում, երկրամասի այնքան հոգատար, ժողովրդի բարօրությանը նպաստող և հնությունները սիրող այնպիսի կառավարչապետի, ինչպիսին պարոն Բ<լավատսկին> է, - հրավերը լսելով՝ կարո՞ղ էր հապաղել և չշտապել երկրպագելու իր սրբություններին:

Այն օրվանից, երբ Ռուսաստանը նվաճել է Հայաստանը, բախտն ինձ ժպտացել և մեկից ավելի անգամ ամենալուրջ առիթներ է ներկայացրել շրջելու իմ հայրենիքի բոլոր տեսարժան վայրերը, սակայն երբեք այնպիսի վսեմ տպավորություններով, այնքան հաճելի զգացմունքներով հուզված չեմ եղել, որքան այս ուղևորության ժամանակ, որից տպավորված հիշողություններն իմ հոգում և մտքում կմնան հավե՛տ անմոռաց, հավե՛տ անջնջելի:

Աշնանային հրապուրիչ եղանակը, որպիսին հազվադեպ կարելի է տեսնել տարվա այդ ժամանակ իմ խստաշունչ հայրենիքում, կլիմաների, զգեստների, վայրերի և առարկաների բազմազանությունը, որ մեզ հանդիպում էր 300 վերստից ոչ ավելի մեր կարճ ճանապարհին, կենսամիջոցների առատությունը, որ ինքնաբերաբար ամենուրեք տրվում էր մեզ, և, որ ամենակարևորն է յուրաքանչյուր ուղևորի համար, մեր բոլորի միասիրտ ձգտումը դեպի միևնույն նպատակը, այս ամենը, որ տևեց 8 օրից ոչ ավելի, շատ բանով կարող էր մրցել ամենաառաջնակարգ այն հաճույքների հետ, որ քաղաքակիրթ երկրում տալիս են խճուղին կամ երկաթուղին, որոնք թևավորում են ուղևորին, բայց և, այդուհանդերձ, նրանից խլում և՛ միտք, և՛ զգացմունք: Էջմիածինը, Արաքսն ու Արփաչայը և այդ գետերի երկու ափերին ցանուցիր բերդերի, եկեղեցիների, քաղաքների և քարվանսարանների բազում ավերակները.

Սարդարաբադն իր լուռ անապատով և հսկայական ջրանցքով. Արարատն ու Ալազյազը իրենց պատկառելի, սպիտակափեր գագաթներով և բազմաթիվ ճյուղավորումներով, և վերջապես հնադարյան Անին՝ այդ երկրորդ Թերեն Հայաստանում, և Ալեքսանդրապոլը, այդ ամենանոր և ո՛չ պակաս գեղեցիկ քաղաքն ամբողջ Ռուսաստանում, և թագավորական ճանապարհը, որ այս վերջին քաղաքից ձեռք կրկին տանում է տուն՝ Երևան. իրոք , այս վայրերից ամեն մեկը կարող էր իր վրա հրավիրել ամենահեռավոր, ամենահետաքրքրասեր պատմաբանի, աշխարհագետի և բնագետի հայացքը:

Երբ, ցանկանալով ցրել վիշտն ու ձանձրոյթն իմ խնամքին հանձնված ուսումնարանի մանուկների անմեղ խաղերով, պտտվում էի նրանց շուրջը՝ ոչ պակաս զվարճանալով նրանց մանկական չարաճճիություններով, Ն<իկիֆոր> Բ<լավատսկին>, Երևանի գավառապետը, անսպասելի հայտնվեց ինձ մոտ՝ դեպի Անի ուղևորվելու բարի լուրը հայտնելու, որ մեր վաղուցվա, մոտ երկամյա, ցանկությունն էր: Միրտս ուրախությունից թռավ՝ լսելով այդ թանկագին անունը. ես նման էի այն մանկանը, որը երկարատև, ապարդյուն ջանքերից և աղերսանքներից հյուծված, վերջապես ստանում է հեռավոր երկրներից և դեպի հայրենական հարկը՝ սիրելիների մոտ թոչելու՝ իր համար այնքան հրապուրիչ թույլատվությունը: Այդ բոլորից ես ամբողջովին ընկա վշտոտ, տրտում, բայց ոչ պակաս վառ երևակայությանս այնքան հազվադեպ այցելող երազանքների մեջ: Դրանից հետո այն երեք օրը, որ ես անցկացրի տանը, ինձ թվացին դարեր՝ ամենաձանրագույն, ամենաանտանելի դարեր:

Մտքով, օր ու գիշեր, ես արդեն փորփրում էի հարազատ քաղաքի սրբազան հնությունների ակնածելի մնացորդները, քաղաքի, որին առաջին անգամ այցելել եմ 1837 թվականին պարոն բարոն և սենատոր Հանի և նրա տիկնոջ՝ ամեն մի հնության, սրբության ու վեհ բան ջերմորեն երկրպագողի, գիտությունների և արվեստի այդ Միներվայի ուղեկցությամբ, տիկնոջ, որի նմանը հազիվ թե երբևէ տեսած լինի մեր երկիրը, չնայած վերջինս այցելել են եվրոպացի բազմաթիվ

ճանապարհորդներ, սակայն, ո՛չ գիտական կանայք: Բայց այն ժամանակ, կարանտինի կանոնների պատճառով, մենք Անին տեսանք հեռվից, գարնանը, լուսաբացին, երբ նա պարուրված էր կախարդական մշուշով, որպես խորհրդական մի ուրվական:

Դեռ ես շատ հստակ հիշում էի հաճախակի ծորող ակնածանքի այն արցունքները, ծանր, անբռնազբոսիկ այն հառաչանքները, որ բխում էին գիտությամբ, լուսավորությամբ, բայց ավելի ևս սիրալիրությամբ և առաքինություններով մեծապես օժտված այդ հազվագյուտ կնոջ հուզված կրծքից և աչքերից, երբ նա դիտում էր Լոռու բերդը, Անի քաղաքը և Արմավիրի ավերակները, ուր նա ձգտում էր թղթին հանձնել Արարատի և նրա, այսպես ասած, զարդը կազմող բոլոր տեսարժան վայրերի ուրվագծերը: - Միթե՞ ժամանակի և բարբարոսության ավար միայն պետք է դառնային Վաղարշակի, Տրդատի և անմահ Բագրատունիների այդ մեծ ստեղծագործությունները: Եվ նրանք իրենց լուռ վեհությամբ մեզ միայն հիշեցնում են աշխարհային փառքի ունայնության, չնչինության մասին: Բազմաթիվ կայսրուհիներ, իմ սեռի և իմ կոչման հազարավոր կանայք հավիտյան կարող են նախանձել իմ բախտին, որ ես, վերջապես, արժանացա աշխարհի ստեղծողին վերառաքելու իմ երախտագիտական աղոթքը այն սրբավայրից, ուր սուրբ Գրիգորը և Տրդատը, ուր ընտրյալ հոգևոր հովիվների բազմություններ, - ավելի մաքուր և հեզ հոգով, քան, ես, մեղավորս, - նրան են վերառաքել իրենց աղոթքը, - ասում էր անմոռանալի կինը, կարճատև աղոթքից հետո, Էջմիածնի տաճարը մտնելիս:

Վերջապես, ինչպե՛ս մոռանալ թե՛ նրա ամուսնու՝ քաղաքակիրթ աշխարհին այնքան հայտնի մարդու՝ իմաստավից, հիշատակության արժանի, նշանակալից ու պատմական խոսքերը, որ ասացին նրանք նախ Մինոդում, ապա այն 5 օրվա ընթացքում, որ մենք անցկացրինք նախաթոռ Էջմիածնի վանքի՝ հայ ազգի այդ <<պալլադիումի>> մեջ, ինչպես այն անվանել է միանգամայն արդարացի կերպով Նոյան սրբազան տապանի երջանկահիշատակ այցելու Պարրոտը: Եվ, հիրավի, ամբողջ երկրագնդում միայն փարթամ և աշխարհակալ Հռոմը, - ինչպես հոգևոր, նույնպես և աշխարհիկ առումով, իր փառքով, հզորությամբ և կարևորությամբ, - կարող էր մրցել համեստ, դարերով հալածված, դարերով ամայացված, դարերով դարձյալ, - հակառակ Հռոմի- իր սեփական տերերի փայփայանքից, իշխանությունից և փարթամությունից զրկված, արյան, հրի ու սրի մատնված, 1500 փոթորկալից, դաժան տարիների ընթացքում իր հիմքերի վրա դեռևս հաստատորեն կանգուն սևավեմ Էջմիածնի հետ:

Իմ ընթերցողները, որոնք թե՛ հայ, թե՛ օտարերկրյա գրողների նկարագրություններից արդեն վաղուց գիտեն այդ վանքի պատմությունը, հիշարժան բոլոր վայրերը, հազվագյուտ արժեքներն ու հնությունները, որոնք, բացի այդ, ոչ-նպաստավոր կողմից գիտեն նաև այդ վանքի խաղաղ բնակիչներին, - թո՛ղ չզայրանան, որ նրանց սիրալիր ուշադրությունը հանկարծ շեղեցինք ուղիղ ճանապարհից դեպի անցյալի խոսքերը և իմ նկարագրած վայրի անճոռնի, մուր և նույնիսկ կեղտոտ խցերը համեմատեցինք արդի եվրոպացիների արվեստի, օրենքների և լուսավորության աղբյուրի և օրրանի հետ:

Ե՛վ Հռոմը, և՛ Էջմիածինը հոգևոր իշխանության կրողները, քրիստոնեական հավատի պահպանողներն ու պաշտպանողներն են եղել բոլոր ժամանակներում և դարերում, առաջինը՝

Արևմուտքում, երկրորդը՝ Արևելքում, այն տարբերությամբ միայն, որ առաջինին էր ենթարկվում ամբողջ Արևմտյան Եվրոպան, կապված լինելով հենց միայն կրոնով, հետևապես և՛ մի ընդհանուր շահով և ոգով. այնտեղ պապի՝ Քրիստոսի և նրա առաջին առաքյալների փոխանորդի՝ լոկ ամենափոքր ակնարկը ստիպում էր դողալ Եվրապայի և՛ թագավորներին, և՛ կայսրերին. երկու դար շարունակ ամբողջ Եվրոպան նետեց մահմեդական Ասիայի վրա, ինչպես այդ տեղի ունեցավ խաչակրաց արշավանքների ժամանակ. այնտեղ՝ ինկվիզիցիան, այդ դիվական իշխանությունը, որ այժմ էլ սարսեցնում է Եվրոպայի շատ երկրներ, հավատաքնությունը (ֆեյմ-գերիխտ), ասպետականությունը և աբեղայական անթիվ միաբանությունները, ոչ-պակաս նաև կոնդակները և թողության թղթերը (աբլաս-բրիֆ) կամ սուրբ գրքի ընթերցման արգելքը և իրենց տեսակի մեջ հսկայական այլ միջոցառումներ, պահում էին ամենափրկչական, ամենասուրբ համակաթոլիկական հավատի ամենակործան հերարխիան: Այստեղ, ընդհակառակը, նման ոչ մի բան չի եղել, այլ միայն քրիստոնեական հավատը, միայն հայ հոգևորականության անձնագոհությունը ու նվիրվածությունը. հոգևորականության, որ աստծու կամեցողությամբ, անգոր, անպաշտպան, բոլորից, նույնիսկ քրիստոնյաներից, իր եղբայրներից, ինչպիսիք են՝ հույներն ու վրացիները, և հենց պապերից ու նրանց միսիոներներից մինչև այսօր էլ հալածված ու հետապնդված՝ դիմադրում էր և պաշտպանում բաց ճակատով, արյամբ և իր ամբողջ ուժով, գորեղ կամքով, անօրինակ մի հերոսությամբ, որպիսին հազվադեպ է քրիստոնեական եկեղեցու ամբողջ պատմության մեջ, և այն էլ հայկական թագավորության և հայ ազգի ինքնուրույնության կործանման օրից՝ մեր թվարկության 5-րդ դարից սկսած, - դիմադրում էր ու պաշտպանում՝ չնչին, քաղաքականության մեջ թույլ, բայց և ամուր, անբաժանելի, ո՛չ փառքի փայլով գայթակղվող, ո՛չ էլ մարտիրոսական տանջանքներով կոտրվող՝ աշխարհե աշխարհ թափառական իր հոտը՝ ընդդեմ այնքան գորեղ բարբարոսների, Հիսուս Քրիստոսի աստվածային կրոնի թշնամիների և կործանարարների: Հայ կաթողիկոսներից, աբեղաներից և քահանաներից շատերը՝ իրենց բարեպաշտությամբ, հավատի և ժողովրդի նկատմամբ ունեցած սիրով, ազգի մեջ քրիստոնեական սուրբ կրոնը տարածելով և եկեղեցին ու ազգը պահպանելու համար գործած իրենց հերոսական սխրագործություններով կարող են օրինակ ծառայել քրիստոնյա մյուս ժողովուրդներին՝ իրենց եղբայրակիցներին: Միայն անմոռաց դարերը՝ մեծն Վարդան նահատակի, քաջարի Վահանի Հայաստանի տարեգրություններում այդ երկրորդ Մակաբայեցիների սխրագործությունները. միայն Հովսեփ կաթողիկոսի, Ղևոնդյան և Սուրբիասյան քահանաների անօրինակ անվեհերությունն ու արիությունը հինգերորդ և վեցերորդ դարերում, երբ ամբողջ Պարսկաստանը նետվել էր դժբախտ Հայաստանի վրա, որպեսզի կրակապաշտական հավատի հրով ու սրով ոչնչացնի քրիստոնեությունն իր տաճարներով, - միայն դրանք վերը մեր նշած ճշմարտության ամենաանվիճելի փաստերն են, ամենահավաստի ապացույցները:

Էջմիածինը, չնայած իր այժմյան՝ թե՛ մտավոր, և թե՛ բարոյական տեսակետից՝ ողորմելի, իրոք դժբախտ վիճակին, չնայած այն մահանման քնին, որ համակել է նրա բոլոր միաբաններին, շատ վայրերում՝ նաև ամբողջ ազգին, չնայած, վերջապես, այն բանին, որ այնտեղ դեռևս ավելի պարսկական, քան քրիստոնեական ոգին է իշխում, երբեք չի հնարել ո՛չ պապական կոնդակներ, ո՛ր ինկվիզիցիա, ո՛չ մեղքերի վաճառք, ո՛չ սուրբ գրքի արգելք. իր

գիտնականությամբ նա չի խրոխտացել, որպեսզի դրանով ավելի հեշտ և ավելի ճարպկորեն որսա և ստրկացնի ժողովրդին, ինչպես անում էր նույնիսկ այժմ էլ անում է ճիզվիթների միաբանությունը՝ որտեղ որ միայն այդ հնարավոր է լինում. ընդհակառակը, նա կրթություն է տարածել այնտեղ, ուր հանգամանքները և միջոցները թույլ են տվել. ո՛չ թե հրով ու սրով է մկրտել և պահպանել իր իշխանությունը, ինչպես այդ տեղի է ունեցել կաթոլիկ երկրներում՝ քրիստոնեության հենց սկզբից մինչև Ռեֆորմացիան և սրանից դեռ շատ հետո, հատկապես դժբախտ Ամերիկայում, որ իր միլիոնավոր որդիներին գոհ է տվել մոլեռանդության գոհասեղանին. Էջմիածինը, վերջապես, փրկեց հայ ազգի անունն ու եկեղեցին, մեր ազգի, որ հայտնի է աշխարհի ստեղծագործությունից մինչև մեր ժամանակները. դա ամբողջ աշխարհի համար հրաշքի պես մի բան էր. մինչդեռ Հռոմը, հենց միայն իշխանասիրության, սուտ հնարանքների և ամբարտավանության պատճառով իր հավատարիմ որդիներին միլիոններով կորցրեց. շատերը լքեցին նրան՝ դեպի Քրիստոսի հավատը և մարդկային առաքինություններն ունեցած սիրուց. իր հետևորդներից շատերին նա այժմ էլ հեռացնում է՝ նրանց զարգացած մտքի և սրտի համար, և, վերջապես, միայն այժմյան Պիոս V պապին է նախախնամությունից վերապահված, փառքի և քրիստոնեական առաքինությունների դարում, հարություն տալ կաթոլիկ աշխարհին և այն մաքրել բարբարոսությունից և հոգեկան թմրությունից, որ ներարկել և պահպանում էին նրա մոլեռանդ նախորդները՝ քրիստոնեության բոլոր դարերում: Անմահ Մոնտեսպյոյի և անմահ Էժեն Սյուլի, <<Քրիստոնեության ոգու>> և <<Թափառական հրեայի>> ընթերցողները, անմահ, բայց խիստ, ճշմարտասեր և ո՛չ նվազ մարդասեր Պարրոտի՝ Էջմիածնի հայկական միաբանության ծառայությունների և այժմյան վիճակի վերաբերյալ՝ համեստ, նույնքան արդարացի, նույնքան ճշմարտացի նկարագրությունների և նկատողությունների ընթերցողները, իմ թույլ դատողությունները Հռոմի և Էջմիածնի մասին որևէ չափով չեն համարի լոկ միայն միակողմանի, հանդուգն և կեղծ կանխակալություն, եսական – մոլեռանդ հայրենասիրություն, որ անթույլատրելի է այն բոլոր դեպքերում, երբ ամեն ինչի համար ճշմարտությունն ու խիղճը պիտի պատասխան տան:

Ես տեսել եմ և հիշում եմ Էջմիածնի վիճակը դեռևս քսան տարի սրանից առաջ, երբ ո՛չ միայն Երևանի սարդարը, այլ նաև նրա բազմաթիվ չնչին խաներն ու բեգերը հենց որ ցանկանային՝ վանքի հաշվին քեֆ էին անում և գրպանները լցնում: Յուրաքանչյուր անգամ նրանց ընդունելը, հյուրասիրելը և ուղևորելը աղմկալի, հանդիսավոր և բազմամարդ էր լինում: Նրանց դիմավորում էին քրիստոնեական դրոշակներով, խաչերով և սրբապատկերներով, զանգահարությամբ, եկեղեցական երգերով և հարուստ նվերներով, այնուամենայնիվ, շատ անգամ էր պատահում, որ այդ դների ներկայությամբ արցունք ու արյուն էր թափվում: Էլ ի՞նչ խոսք կարող է լինել մյուս վանքերի և եկեղեցիների մասին. էլ ո՞րտեղից կարող էին մտածել իրենց և ժողովրդի կրթության մասին: Սակայն, չնայած այդ բոլորին, պարսկական շահերը և թուրքական սուլթանները միշտ մեծ հարգանք ունեին Էջմիածնի վանքի և կաթողիկոսների նկատմամբ: Այժմ էլ շատ պարզ հիշում եմ, երբ 12 տարեկան մանուկ էի, տեսել եմ, թե ինչպես Աբաս-Միրզան, 1821 թվականին, թուրքերի դեմ կատարած արշավանքների ժամանակ, Էջմիածնի վանքի բեմի առաջ, սուրը հանելով և կաթողիկոսի առջև դնելով, ասաց հետևյալ, հույժ հիշարժան խոսքերը. <<Սրբերի զորությունը և աստծու սպասավորների խաղաղ

աղոթքներն իմ ձեռնարկությանն ավելի շատ բախտ ու հաղթանակ կարող են բերել, քան սրի և հրի ուժը>>. ուստի և կաթողիկոսին խնդրում է օրհնել իր սուրն ու գորքը:

Ո՛չ միայն կաթողիկոսները, այլև թեմական արքեպիսկոպոսները և եպիսկոպոսները, նույնիսկ վանքի վանահայրերը, որպես ժողովրդի ներկայացուցիչներ, միշտ մեծ հարգանք էին վայելում: Ազգը հենց նրանց էլ պարտական է թ՛ե հավատի, թ՛ե գրականության ու լեզվի, թ՛ե ազգության պահպանմամբ, ինչպես և կրթության որոշ աստիճանով, ինչ վիճակում էլ որ դրանց այժմ տեսնենք:

Դարավոր վերքերը շատ խորն են լինում, և հեշտությամբ ու արագ չեն բուժվում, այլ դարձյալ դարերով. բայց դիպչել այդ վերքերին անզգույշ, անողորմ, էլ չեմ ասում՝ դաժանաբար, առանց կարեկցանքի, առանց սրտացավության, ինչպես շատերն են վարվում Էջմիածնի և ընդհանրապես հայ հոգևորականության այժմյան վիճակը նկարագրելիս և դատողություններ անելիս, խոստովանենք, որ դրանով ավելի և ավելի է մեծանում ցավն ու հառաչանքը: Իսկ հենց միայն վիրավորված ինքնասիրությունը չէ՞, որ հաճախ մղում է մարդու ամեն տեսակ քմահաճույքների և անկոտրում համառության: Մեզ օրինակ վերցնենք մեր Փրկչին՝ նրա վեհ, աստվածային կոչումը. օրինակ վերցնենք և՛ հասարակությամբ, և՛ հոգով պարզ առաքյալներին, նմանվենք նրանց ո՛չ թե բարձր գիտությամբ, որ դեռևս անօգտակար է հասակով մանուկ մեր ազգի համար, տանք նրան զուտ քրիստոնեական, զուտ մարդկային կանոններ և ուղղություն, և մենք կմոտենանք երկնային արքայությանը: Մի՞ թե այդպես չեն անում միսիոներական ընկերությունները, մի՞ թե այդպես չեն արել Սոկրատն ու Կոնֆուցիոսը, մի՞ թե մեծ Մխիթար Մեբաստացին՝ հայ աբեղան, այդպես չի՞ դրել ամբողջ գիտական աշխարհում հայտնի Վենետիկի՝ այժմ հսկայական հայ-կաթողիկական միաբանության հիմքը:

- Մի համեստ հոգևոր դպրոց՝ հագեցած քրիստոնեական ոգով, որ հիմք ունենա Աստվածաշունչը և ոչ թե տրամաբանությունն ու դատարկ ճարտասանությունը, կենդանացած այլևայլ հանրօգուտ գիտություններով, ինչպիսիք են՝ աշխարհագրությունը, պատմությունը, քիմիան, ֆիզիկան, բնապատմությունը և հին լեզուները՝ ահա՛ թե ինչ է պետք և անհրաժեշտ հայ հոգևորականությանը, - ասում էր մարդկության բարեկամ Պարրոտը:

Բայց այդ շնորհաբեր միտքը ամենից ավելի լուրջ և հանդիսավոր կերպով արտահայտել է պարոն սենատոր Հանը՝ առաջին անգամ Էջմիածնի Մինողին ներկայանալիս, իմ նկարագրած ճանապարհորդություններից հետո որպես ճառ՝ արտասանեց Մինողի բոլոր անդամների, և իրեն՝ կաթողիկոսի ներկայությամբ. - Ի՞նչով կարող եմ, - ի միջի այլոց ասաց նա, - նշանավորել իմ երկյուղած մուտքը՝ այնքան մեծ, այնքան հարգելի, բայց և նույնքան դժբախտ մի ազգի սրբավայրը, եթե ոչ իմ նկատմամբ ցուցաբերված կայսերական բարեհաճությանն արժանի, ինձ տրված իշխանությանը պատշաճ և աշխարհի բոլոր ժողովուրդներից հարգվող այս վայրի համար փրկարար մի սխրագործությամբ: Միջնորդե՛լ ձեզ համար կայսեր ողորմածությունը, - սակայն այն վաղուց հովանավորում և պաշտպանում է ձեզ և ձեր հոտը՝ ձեր ազատագրման օրից: Գտնե՛լ ձեզ համար հարստության և գանձերի աղբյուր, - հայ ազգը ձեզ համար հարուստ գանձարան է: Վերջապես, ձեզ համար խնդրել իրավունք և արտոնություն, որ կարևոր և օգտակար են աշխարհական մարդու համար, - ձեր աստիճանը և բարձր կոչումը ձեզ ավելի

շատ ուժ և արժանիք են տալիս, քան արտաքին նշանները: Մի բանով միայն ես կարող եմ օգտակար լինել ձեզ, որ դուք, թերևս, ինձնից բնավ չէիք սպասում՝ բարի խորհրդով: Մինչև այժմ ձեր առջև ակնհայտի կանգնած է եղել ձեր բացահայտ թշնամին՝ ձեր հավատի թշնամին, որից և՛ դուք, ինքներդ էիք պաշտպանվում, և՛ հավատով ու կրոնով ձեզ նվիրված ազգը. ազգը միայն դրանով էլ և՛ գոհ էր, և՛ երջանիկ՝ չպահանջելով և չսպասելով ձեզանից ուրիշ օգնություն, ուրիշ ծառայություններ. բայց այդ թշնամին այժմ հավիտյանս ոչնչացված է, սակայն դուք ունեք դարձյալ մի թշնամի՝ անհամեմատ վտանգավոր, անհամեմատ ուժեղ, բայց թաքուն թշնամի: Դա կրթությունն է: Նա հսկայական քայլերով է մոտենում: Ձեր ժողովուրդը, նույնիսկ Թուրքիայում, գրկաբաց է ընդունում նրան: Դուք ետ եք մնում, իսկ ժողովուրդը ինքնին առաջ է գնում: Վա՛յ ձեզ, եթե նա ձեզանից առաջ անցնի թե՛ խելքով և թե՛ կրթությամբ: Վա՛յ ձեզ, եթե նա ձեզանից չի ստանալու իր հոգևոր սնունդը: Դուք չեք կարող պաշտպանվել ժամանակի բարբարոսությամբ. ժողովուրդը կկորցնի իր հարգանքը ձեր և նույնիսկ ձեր քարոզած կրոնի նկատմամբ, և ձեր աստիճանն ու արժանիքը ձեզ համար բեռ կդառնա, իսկ ժողովրդի համար՝ արհամարհանքի առարկա, կամ միայն արտաքին պիտակ: Մտածեցեք ինքներդ և ջանացեք պահպանել ձեր բարձր կոչումը՝ ո՛չ միայն ինքներդ ձեզ, այլև ժողովրդին դաստիարակելու միջոցով: Ահա՛ ձեր փրկությունը, ահա՛ ձեր դերը, որի վրա ամբողջ հոգով, արժանավայել ձևով ցանկանում եմ հրավիրել ձեր բարեհաճ ուշադրությունը և մխիթարել ինքս ինձ:

Բայց թե դրան հետո ինչ պատասխանեց հանգուցյալ Հովհաննես <կաթողիկոսը>, դա հոգու խոստովանությունն է, որը, թերևս, նրա մահից հետո կարող է հայտնի դառնալ: Այժմ կարելի է համարձակ կերպով ասել միայն այն, որ թե՛ Պարրոտը, թե՛ սենատոր Հանը և շատ ուրիշներ, իզուր չէր, որ ինձ արժանացրին իրենց այնքան հոգատար, հայկական ուշադրությանը, որին ես ոչնչով չէի արժանացել: Իզուր չէր, որ այս անգամ ևս իրենց հետ ինձ բերել էին Էջմիածին, սակայն նախախնամության ուղիներն անքննին են, ուրեմն կրկին դառնանք մեր ուղևորությանը:

Հատված 3

ՊՍՏԱՆԵԿՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻ ՀՈՒՇԵՐ

Օ՛, այդ ուղևորությունը, որը ես դեռ չեմ կարող նկարագրել, հատկապես ինձ համար ունի ոչ-նվազ կարևոր հետաքրքրականություն: Ո՞ւմ հաճելի չէ, առնական հասակում, արդեն հասուն զգացմունքներով, փորձառու, սառն, բայց դեռևս երազուն աչքերով ու մտքով տեսնել այն վայրերն ու առարկաները, քայլել այն ճանապարհով, որը նա՝ հույսերով լի, վառվռուն, բայց անուրախ պատանեկության օրերին ցողել է դառն արտասուքով: Էջմիածնում չէ՞ր, միթե, որ ես իմ կյանքում առաջին անգամ ճանաչեցի աշխարհը, մի աշխարհ, որ չնայած էությամբ միապաղաղ, բայց լի էր բազմազան տեսարաններով, զգայուններով, և՛ սրտակեղեք, և՛ հոգեպարար, և՛ սարսափելի, և՛ հաճելի իրադարձություններով, որ ես ապրել եմ իմ 9 տարեկան հասակից սկսած:

Հայկական բոլոր եկեղեցիներին, բայց ամենից ավելի Էջմիածնի տաճարին բնորոշ վեհությունը, կախարդական մթությունը, անհամար սրբապատկերները, ջահերը, կանթեղները, որ վառվում էին տոն օրերին, թանկարժեք շուրջառները, եկեղեցական կահույքը, որ այն ժամանակ անհամեմատ ավելի շքեղ էր, քան այժմ. նրա համեստ վանականների խաղաղ, բայց ոչ-նվազ շվայտ կյանքը, համարյա ամիսը մեկ անգամ աշխարհի ամենահեռավոր երկրներից եկող ուխտավորների՝ խայտաբղետ տարագով, այլազգի և այլակենցաղ խումբն փազմությունը. Նրանց պատվին տեղի ունեցող հարուստ հանդեսները, ինչ որ Էջմիածինը վաղուց է չի տեսնում և այլևս չի տեսնի. եպիսկոպոսների կամ աբեղաների ձեռնադրության, կամ մեռնօրհնության, կամ կաթողիկոսի անվանակոչության առթիվ, սուրբ Գրիգորի կամ վանքի հիմնադրման պատվին <տեղի ունեցող> թափորները, որոնց մասնակցում էր ջերմեռանդությամբ ոգեշնչված անհամար փազմությունը, փազմաթիվ զանգերի և փազմաձայն, փարձր, բայց վիհատ երգերի հնչյունների՝ ուղեկցությամբ. թափորներ, որպիսիք, ինչպես հավաստիացնում էր փարոնուհի Հանը, ինքը Հռոմում էլ չի տեսել, նկատի ունենալով ո՛չ այնքան նրանց փայլն ու հարստությունը, որքան բնույթը և տեսարանների ու այցելուների փազմազանությունը, քանի որ այն ժամանակ էլ, փարեբախտաբար, կատարում էին մեռնօրհնություն, մի բան, որ միշտ չի լինում, և որը յուրաքանչյուր ոք հիշում է, ով անցյալ տարի տեսել է Ներսես կաթողիկոսի օծումը: Բազմամարդ, մեծահանդես, բայց միստիկական ճաշկերույթը, երբ հաճախ վանքի երիտասարդ միաբանների վրա շաղ էր տրվում մանրադրամ. երբ հնչում էր երաժշտությունն ու երգը, արտասանվում էին ճառերը, և երբ, հատկապես փարեկենդանին, տեղի էին ունենում նույնիսկ ձիարշավներ, հրաձգություններ, գոմեշների և ուղտերի կռիվներ. վերջապես, մեծ պասից առաջ մի ամբողջ շաբաթ տևող ծաղրաթափորը (կարնավալ), երբ հռոմեական սատուրնալիայի օրինակով կաթողիկոսն էլ բացառություն չէր կազմում և նույնիսկ չէր խուսափում երիտասարդ դպրի նշանակած պատիժներից, դպրի, որն այդ օրերին ունենում էր իր ընտրյալ տիրակալ թագավորը, և որը ի վիճակի էր վանքի ամենաառաջին աստիճանավորին էլ ֆալախկայի ենթարկել և խփել գարշապարներին, մինչև որ նրա հրամանը ճշտությամբ կատարվեր. այդ բոլորը, բոլորը, որ այն տարիներին, փարբարոսների ժամանակ, կազմում էին վանքի կյանքն ու հրապույրը, և որ այժմ, քրիստոնեական գայիստնի հովանու տակ, այս երջանիկ օրերին լռել են, կարող էին առանձնահատուկ, դյուրիչ և անջնջելի տպավորություն գործել յուրաքանչյուրի, և, հատկապես, խաղաղ գյուղից վանք բերված, կրակոտ, կենսաթրթիռ մանկական և ապա՝ պատանու երևակայության և հոգու վրա: Իսկ թագավորների, կաթողիկոսների և վանքի փարձրաստիճան հոգևորականների մեծ սխրագործությունների, գործերի և առաքիությունների մասին ժողովրդի մեջ, հաճախ նրանց գերեզմանների վրա պատմվող զրույցները. նույն արժեքը, բայց ո՛չ նույն բնույթն ունեցող անձերի վատ հատկությունների կշտամբանքն ու պարսավանքը. թմերի առաջնորդությունը, փարձր պաշտոնները գրավելու, վանքի համար կամավոր տուրք և նվիրատվություններ հավաքելու նպատակով այն ժամանակները աշխարհի ամենահեռավոր երկրները ուղարկվող արքեպիսկոպոսների, եպիսկոպոսների և նույնիսկ վանականների հազարավոր առասպելախառն, բայց իրական բանավոր պատմությունները, իրենց այցելած քաղաքներում, պետություններում տեսած հրաշալիքների, տարօրինակությունների և հիշարժան վայրերի

մասին. հեռավոր և երկարատև թափառումներից բարեհաջող վերադառնալու դեպքում նրանց բերած նվերները՝ թե՛ դրամով, թե՛ իրերով, ինչպես և ամբողջ միաբանության հյուրասիրությունը. չեմ սխալվի, եթե համարձակվեմ այդ վանքի այն ժամանակվա կյանքը համեմատել եգիպտական և հնդկական քրմերի գաղտնիքների հետ՝ բառիս լիակատար իմաստով: Դա միանգամայն առանձնակի, բազմաբնույթ, միաժամանակ և՛ աշխարհիկ, և՛ հոգևոր մի աշխարհ էր, միակն իր տեսակի մեջ, որպիսին, դժբախտաբար, հայերն այլևս երբեք չեն տեսնի: Փորձառու և խելացի սենսատորի մարգարեությունն այժմ, մեծ մասամբ կատարվել է. թե ի՛նչ կլինի հետո, այդ աստված միայն գիտե:

Հենց այստեղ էլ ես կազմեցի իմ առաջին ըմբռնումները կյանքի, աշխարհի մասին: Հայերի մեջ մինչև այժմ էլ սուրբ համարվող բարերար և բարեպաշտ կաթողիկոս Եփրեմը մանկությանս տարիներին ինձ <<իր գառնուկն>> էր անվանում, իսկ պատանեկությանս շրջանում, ներեցեք անհամեստ խոստովանությանս համար, ինձ համարում էր <<իր Ռափայելը>> (Տոբիթի որդին, որ հրեշտակի խորհրդով և միջոցով բուժեց հոր աչքերը). <<իր գառնուկն>> էր անվանում՝ ինձ հետ ունեցած ազգակցության և իմ կարմրաթուշ, լիքը և թարմ տեսքի համար, իսկ <<իր Ռափայելը>>՝ նրա՛ համար, որ 1829 թ. Սարդարաբադից, ուր այդ ժամանակ կատաղի ժանտախտի հետևանքով սարսափելի մահացություն էր տիրում, ժանտախտ, որ ոչնչացնում էր ամբողջ գյուղեր, և բովանդակ գավառում ո՛չ մի տեղ այնքան սպառնալից չէր, ինչպես այդ բերդում, - ես նրան աչքի հիվանդության դեղ բերի, հիվանդություն, որով հանգուցյալը, մինչև իր կյանքի վերջը շատ էր տառապում, և որտեղ ես էլ վարակվեցի այդ թունավոր հիվանդությամբ և մեկ ամիս տառապելուց հետո փրկվեցի աստծու հատուկ ողորմածությամբ:

Վանքում չորս տարի ուսանելուց հետո, 1821 թ. նույնպես իմ հեռավոր ազգականի՝ ո՛չ գիտական, բայց ուսումնասեր, խստաբարո, արդարադատ, ամբողջ վանքում հարգված Անտոն արքեպիսկոպոսի շնորհիվ տեղափոխվեցի Թիֆլիս, հայկական ուսումնարանը՝ կրթությունս ավարտելու և ռուսերեն սովորելու համար, ուր և մնացի չորս տարի: Երևանն ազատագրվեց: Ես թռա էջմիածին և նշանակվեցի Մինոդի և կաթողիկոսի քարտուղար ու թարգման միաժամանակ: Ավելի շատ բանավոր զրույցներից, քան աշխարհագրությունից, որպիսին, ինչպես նաև այժմ մանուկներին իսկ ծանոթ ուրիշ գիտություններ մեզ չէին սովորեցնում, ես գիտեի Եվրոպա, Մոսկվա և Վենետիկ անունները, որոնցից երկուսը հատկապես նրա՛ համար, որ այնտեղ էին գտնվում ամենալավ հայկական ուսումնական հաստատությունները: Դեպի նրա՛նց, դեպի նրա՛նց էր ձգտում հոգիս դյութական ուժով: 15 տարեկան հասակից հենց նրա՛նք են եղել իմ անմոռաց երազանքները: Միջոցներ չունեի, և շատերին արած իմ խնդրանքը՝ ինձ այնտեղ ուղարկելու մասին՝ մնաց առանց որևէ ուշադրության, առանց հետևանքի՝ իմ օգտին: Ես ցանկանում էի ավելի շատ կրթություն ձեռք բերել, որպեսզի հետագայում հոգևորական կոչումը չկրեմ առանց գիտելիքների և արժանիքների: Իմ հավատի և իմ ազգի սրբությունները, որոնց առջև, իմ այդ նպատակին հասնելու համար, ես այնքան հաճախ, գաղտնաբար, և այնքան հոգեբուխ արցունք եմ թափել՝ ամե՛ն ինչում, ամե՛ն ինչում իմ վկաներն են: Այո՛, պատանեկան երևակայությունս և սիրտս դեռևս բռնված են երազանքներով: Պետրոս Ամենացու գործունեության մասին չիմանալով դեռևս ոչ մի խոսք, ես հույս ունեի այն ժամանակ դժբախտ

իմ հայրենիքին ազատել բարբարոսների լծից, եթե ինձ բախտ վիճակվեր ընկնել Եվրոպայի միապետների ոտները և խնդրել նրանց օգնությունը:

Ե՛վ ուրախ, և՛ տխուր երազանքները 8 տարուց ավելի հաջորդում էին մեկը մյուսին, և ահա, հրաշագո՛րծ նախախնամություն, խորտակված, բայց երախտագիտությամբ լի սրտով, երկրպագում եմ քո անքնին էության առաջ: Հայտնվեց Պարրոտը՝ իմ փրկարար հրեշտակը: Տեսնելով բարության մեջ նրա առաջին հայացքը, հոգիս զգաց իր բարեկամ հովանավորին: Գիտական արշավը դեպի Արարատի ստորոտներն ու գագաթը, որ տևեց ընդամենը երեք ամիս, ավարտվեց: Եվ Նոյան սրբազան լեռան կատարին, սուրբ խաչի հետ միասին, բարձրացավ և՛ իմ ուխտն ու աղոթքը. բայց դեռևս հեռու էր այն վայրը, որտեղից ես պիտի դեպի Արարատը վերադառնայի՝ կանաչ ճյուղը ձեռքիս: Պարրոտը մեկնեց, դեմքի սառը արտահայտությամբ և սառը եղանակով, ապով. «Կջանամ, բայց ոչ մի հաստատ բան ձեզ խոստանալ չեմ կարող»:
Ինձ միայն հարկավոր էր, որ նա, իր երկաթյա կամքով միջնորդեր ո՛չ թե հոգևոր կոչումից, այլ մի քանի տարով ինձ իմ ծառայությունից ազատելու մասին:

Արյունոտված սրտով ես կրկին հանդիպեցի Էջմիածնի սև պատերին, որոնք ինձ երբեք այնքան սարսափելի չէին թվացել, ինչպես այդ ժամանակ: Ինձ համար աներևակայելի տանջանքներով անցավ ամբողջ շաբաթը: Համարյա ամեն օր ես կանչվում էի այն ժամանակ դեռևս հզոր և ամբողջ եկեղեցու և նույնիսկ ազգի վրա անսահմանափակ իշխանություն ունեցող Սինոդի սարսափելի դատաստանին: Մեկի հանդիմանությունները, սպառնալիքները, հրահանգները, մյուսի խոստումները՝ այդ օրվանից հինգ տարի անց եպիսկոպոսական աստիճան և տեղ տալու վերաբերյալ՝ ոչի՛նչ, ոչի՛նչ չէր սարսափեցնում, չէր հրապուրում ինձ:

Հանգուցյալ արքեպիսկոպոս Հովսեփ Տեր-Մարտիանը՝ այն ժամանակ Սինոդի կարևորագույն մի անդամը, մի անգամ, մինչև կես գիշեր, ջանք գործ դրեց ամեն կերպ գայթակղեցնելու ինձ իմ ապագա կարիերայով՝ Վրաստանում կամ Ռուսաստանում թեմական եպիսկոպոսի պաշտոնի խոստումով, հիմնվելով ռուս և հայ լեզուների իմացության վրա, ինչ որ այժմ էլ վանքում հազվադեպ բան է: Եվ նա ճիշտ էր ասում, բայց պատանեկան իմ սրտին այդ բոլորը թվում էր բանդագուշանք: Վերջապես սիրտ արին խոստանալու ինձ, զարնանը, իրենց հաշվին, ուղարկել Մոսկվա, պարոնայք Լազարյանների ճեմարանը, միայն թե թողնեի իմ մտադրությունը հետևելու այդ լյութերականներին, որոնք չեն ճանաչում ո՛չ պահք, ո՛չ սրբերին և ո՛չ էլ, նույնիսկ, աստծուն: Ես հանդարտվեցի, բայց այդ հույսի անհիմն լինելը, հույսի, որով սուրբ հայրերը ջանում էին ինձ պահել և ետ կանգնեցնել Պարրոտին հետևելու մտադրությունից, ինձ համար պարզվեց հանգուցյալ Հովհաննեսի՝ իմ նկատմամբ ունեցած հատուկ բարյացակամության շնորհիվ, որ այն ժամանակ դեռևս կաթողիկոս չէր, այլ Սինոդի ավագ անդամ: Սարսափելի հուսահատությունը դժոխային ուժով համակեց ինձ: Ես ներկայացա Սինոդին արդեն հոգևոր կոչումը թողնելու հաստատ վճռականությամբ, եթե նրանք չթողեն ինձ մեկնելու:

Սինոդը միաբանության ցուցակից ջնջելով իմ անունը, ինձ նզովք կարդաց, օրհնության փոխարեն: Խլեցին իմ բոլոր իրերը՝ մինչև վերջին թելը, թողնելով միայն վրայիս հագուստը: Վա՛յ նրան, ով դրանից հետո համարձակվեր ինձ նույնիսկ ողջունել: Մութ գիշերին, առանց մի կոպեկի, դուրս եկա վանքից, և գիշերն անցկացրի փեսայիս տանը, որն այժմ էլ ապրում է

Վաղարշապատում (Էջմիածնի գյուղում): Ընկերս՝ այժմ Բեսարիայում ուսումնական քահանա Մսուրը, գաղտնաբար իր փոքրիկ մուշտակն ինձ ուղարկեց: Իմ բարեկամը և ուսուցիչը, գիտնական Հովհաննես Ղրիմեցին՝ Սպահանի այժմյան եպիսկոպոսը, կաթողիկոսի հրամանով <ուղարկեց ինձ> 10 ռ. Արծաթ դրամ, կաթողիկոսի, որ կուրացել և վատառողջության հետևանքով անգործունակ էր դարձել, և որը կատարվածի մասին շատ ուշ իմացավ՝ նույն Հովհաննեսի՝ իր քարտուղարի միջոցով: Միայն նրա առաքինի հոգին ցավակցեց ինձ, միայն նրա հրեշտակային սիրտը օրհնությամբ բացվեց ինձ համար: Նա ինձ իր մոտ կանչեց կես գիշերին, երբ վանքում ամենքը քնել էին խոր քնով: Բուն նահապետական ժամանակների Աբրահամներին նմանվող այդ աստվածային ծերունու արտասուքն ու ձայնը տասնութ տարուց հետո, այսօր էլ թափանցում են մինչև սրտիս խորքը: <<Մոտեցիր ինձ, իմ Ռափայել, - ասաց նա ինձ արդար Իսահակի ձայնով, մի այնպիսի ձայնով, որ այժմ էլ ցնցում է իմ ամբողջ էությունը, - մոտեցիր ինձ, բարեպաշտ Աբովի սիրասուն գարմ. բարի է քո նպատակը և արգասավոր քո ուղին. բայց խոստացիր ինձ չմոռանալ հայրենիքդ և հայրենի եկեղեցիդ. ահա՛ իմ ողջագուրանքը, ահա՛ իմ օրհնությունը, ահա՛ և քո արձակման գիրը, որ հանում է քեզ ո՛չ թե քո եղբայրակիցների շարքից, ո՛չ թե իմ սրտից, այլ միայն ծառայությունից: Եվ թո՛ղ ամենաբարձյալը օրհնի քո ուղին>>, - արտասանեց ծերունին, դողդոջուն ձեռներով և հայրական սիրով գրկեց ինձ, համբուրեց, իր բարեբար աջը տվեց համբուրելու, տվեց նաև արձակման թուղթը, և ես վեր կացա, հեռացա նրանից, որպեսզի նրա սո՛ւրբ, երանե՛լի հիշատակը հավիտյանս օրհնեմ: Բայց, արդյոք, մոռացա՞ իմ ազգն ու եկեղեցին, թող ասի դարձյալ ազգը, որը ճանաչում է ինձ արդեն 11 տարուց ի վեր՝ Եվրոպայից վերադառնալուցս հետո:

1829 թվականի դեկտեմբերի 5-ին, իմ անօգուտ կյանքի այդ հիշարժան տարվա դաժան ձմռանը, մառախուղի և ձյան տակ, բզկտված հոգով, թողի և իմ հայրենիքը, և իմ ծնողներին, որոնք մինչև այժմ էլ ապրում են Էջմիածնից 20 վերստ հեռու, և որոնց ես չէի կարող ո՛չ տեսնել, ո՛չ հրաժեշտ տալ, որպեսզի ականատես չլինեի նրանց մորմոքինու արցունքին, թերևս նաև այն պատճառով, որ չլինի թե նրանց նկատմամբ տաժած որդիական սիրուց, որ այսօր էլ այնպես ուժգին եռում է սրտիս մեջ, հետ կանգնեի մի անգամ արդեն իմ ընտրած ուղուց: Արարատն ու Ալազյազը, մեր նախահայրերի այդ սրբությունները, այն ժամանակվա իմ արցունքների ու հառաչանքների և այժմյան՝ դեպի նրանք ունեցած իմ անկաճանքի ու նվիրվածության վկաներն են. բայց կան նաև այդ տեսարանների և ինձ հետ պատահած դեպքերի կենդանի վկաներ և՛ Էջմիածնում, և՛ Թիֆլիսում. այստեղ իր գիտնականությամբ հայտնի արքեպիսկոպոս Հովհաննես Շահխաթունին, այնտեղ՝ գիմնազիայի հայոց լեզվի ուսուցիչ պարոն Արարատյանը. առաջինը՝ իմ պատանեկության տարիների բարեկամն ու ընկերը՝ Սարդարաբադից 8 վերստ հեռավորության վրա գտնվող Շահրիար գյուղից, - ուր այն ժամանակ ապրում էր նա իր ծնողների մոտ, - ջանք էր գործ դնում սրբելու իմ արտասուքը և հայրական հորդորներով հանգստացնելու ինձ. մյուսը՝ Թիֆլիսում, վախենալով կրոնավորներից, որոնց դպրոցում այն ժամանակ նա ուսուցիչ էր, ինձ մխիթարում և շատ անգամ կերակրում էր, երբ ես չորս անհույս, տանջալից ամիսների ընթացքում, հաճախ կարոտ էի հանապազօրյա հացի փշրանքին, որպեսզի հագեցնեմ քաղցս և տաքացնեմ ցրտից փայտացած մարմինս, մինչև որ Պարրոտի

ավետաբեր նամակով բացվեր իմ կյանքի դրախտային առավոտը: Ամբողջ աշխարհի հետ ես չեմ փոխի այդ նամակը:

Ճանապարհն անցնում էր Սարդարաբադի և Ալեքսանդրապոլի վրայով, և խստաշունչ ձմեռը թե՛ հոգեկան և թե՛ ֆիզիկական սարսափ էր ազդում, ձմեռ, որ այդ քաղաքում և մեր լեռներում վատթար ու ավելի դաժան է, քան Ռուսաստանում: Իմ ուղեկիցն էր ոմն շտաբային բուժակ Տ<ենեկով>, որին դրանից առաջ էլ ոչ-պակաս ցույց եմ տվել բարեկամական օգնություն՝ նրա հետ իմ երեքամյա ծանոթության ընթացքում՝ թե՛ Էջմիածնում, թե՛ Երևանում և թե՛ Քանաքեռում՝ իմ հայրենի գյուղում, ուր այժմ էլ ամառը փոխադրվում է Երևանի զինվորական հիվանդանոցը: Այդ նույն մարդը, որի մոտ ժանտախտով բռնված Սարդարաբադում քնեցի և ժանտախտով վարակված, դեղը վերցնելով, դուրս եկա, միայն թե իմ բարերար ծերունուն փրկեմ դաժան աչքացավից, այդ մարդն ահա՛ տանջեց, կողոպտեց ինձ, հայհոյեց և անարգեց բոլոր սրբությունները Հայաստանի, որից նա հավիտյան բաժանվում էր, և որտեղ եղած ամբողջ ժամանակամիջոցում տեսել էր միայն բարիք, միայն բարեկամություն, և որտեղից վնդովել էր իր վատ վարքի և բնավորության համար: Միայն կաթողիկոսը և Էջմիածնի վանականները իմ՝ իրենց միակ թարգմանի ներկայությամբ, նրան նվիրեցին մի քանի թանկագին մատանիներ, ծխատուփեր, թաշկինակներ և դիպակ: Եվ այդ մարդը, որ նվերներն ստանալիս, կաթողիկոսի և վանականների առջև արտասուք էր թափում, իմ ներկայությամբ հայհոյեց իմ հայրենիքը: Եվ այդ մարդը կողոպտեց ինձ, հափշտակելով խեղճ, անփորձ պատանուց, ինչպիսին էի այն ժամանակ, - 10 ռուբլի արծաթ դրամը, որ, իր քարտուղարի միջոցով, իբրև ողորմության պես մի բան, տվել էր ինձ կաթողիկոսը, և որի մասին ես արդեն ասել եմ. հափշտակեց և մուշտակս՝ ամենաթանկագին հիշատակն այն սարսափելի օրերի: Էլ ի՞նչ ասեմ 74 օրվա կարանտինի մասին, որի մեջ մեզ պահեցին այն ժամանակվա քանդված դաժան Գյումրում՝ այժմյան կենդանացած Ալեքսանդրապոլում, ուր թուրքական և պարսկական պատերազմների ժամանակներից մնացած 10 տարվա զինվորական պաքսիմաթն էլ երկնային բարիք էինք համարում, և որտեղ բոլորս էլ կարող էինք սովի և սառնամանիքի գոհ դառնալ, եթե մեծ պաշարով, տաք հագուստով և բարի ու կարեկից սրտով չհայտնվեր Թուրքիայի հայերից մի վաճառական: Եվ այդ մարդը, որ <1 անընթ.> հայի միջոցով փրկվեց դարձյալ՝ անիծում էր Հայաստանը. էլ ի՞նչ կարելի է սպասել ուրիշներից, ինչո՞ւ վիրավորվենք մի քանի անսիրտ մարդկանց գրախոսություններից, որոնք հայերին ներկայացնում էին և ներկայացնում են այնպիսի ձևով, ինչպիսին աշխարհիս երեսին ո՛չ մի ազգ ո՛չ տեսել, ո՛չ էլ լսել է:

Վերջապես, խնդրում եմ մեծահոգի ներողամտությունն իմ ընթերցողների, որոնց ուզում էի ծանոթացնել ո՛չ թե իմ աննշան կյանքի, այլ անցյալի կարևոր հիշողությունների հետ: Այդ ճանապարհը դարձյալ ինձ վիճակվեց անցնել երկրամասի բարի բարեկամի և կառավարչի հետ, տարվա ամենալավ եղանակին, 20 տարի անց այն օրվանից, երբ ես արցունքով էի թրջում ամեն մի քարը, ամեն մի անկյունը, որպեսզի հասնեմ իմ անմահ բարերար, բարեկամ և դաստիարակ Պարրոտին, որին գտա Դորպատում 6 ամսվա տառապանքներից և 2 ամսվա ճանապարհորդությունից հետո: Պարրոտը, որպես լյութերադավան, ինձ, արդեն 24-ամյա կիսավանականիս եթե ոչ ուղղափառ, ապա ուղղահավատ քրիստոնյայիս՝ աստծու, թագավորի,

ժողովրդի և կրոնի նկատմամբ ներշնչեց ամենամաքուր, ամենաազնիվ սեր, և ես նրան աստծու դատաստանի առաջ էլ կանվանեմ սո՛ւրբ, հա՛յր և հրեշտա՛կ, որի նման և ո՛չ մեկին, ո՛չ մեկին չեմ հանդիպել երկրիս երեսին՝ եթե նույնիսկ դրա համար եկեղեցին նգովի և ամբողջ աշխարհը դատապարտի ինձ որպես ոճրագործի:

Հատված 4

ՃԱՆԱՊԱՐՀԸ ԷՋՄԻԱՄՆԻ ՄԻՋՈՎ ԴԵՊԻ ՋՐԱՆՅՔԸ

Այսպիսի, ինձ համար այնքա՛ն արտասովոր, այնքա՛ն հրապուրիչ հետաքրքրականություն ունեցող զգացմունքներով և հիշողություններով ալեկոծված, ես սրտի մորմոքով արդեն սպասում էի փոստակառքի ավետաբեր զանգակին, երբ հանկարծ այս ուղևորության սկզբնապատճառը՝ Ն<իկիֆոր> Բ<լավատսկին>, արևածագին, իր գրասենյակի երկու ուրիշ երիտասարդ պաշտոնյաների հետ միասին մոտեցավ ուսումնարանի շենքին: Իմ սեղանի վրա առավոտից հարմոնիկը նվագում էր արդեն, և օտարերկրացի հյուրս՝ մի գերմանացի բժիշկ, որ ծառայում էր Թուրքիայում՝ Բայազետի փաշայի մոտ, - վաղուց արդեն զրկված իրեն սիրելի, եվրոպական հարմարություններից, - ցնծությամբ և օրհնությամբ մեզ բարի երթ մաղթեց և ճանապարհ դրեց՝ նախանձելով մինչև իսկ Երևանի՝ ոչ-նվազ համեստ ու միօրինակ մեր կյանքին:

Հոկտեմբերի 21-ին, առավոտյան ժամը 8-ին կառքը շարժվեց, և զանգակը՝ Վալդայի պարզևր, իր վիատ ձայնով, երկնային ներդաշնակությամբ դողանջում էր խաղաղ եղանակին, Էջմիածնի հարթություններում: Երկու ժամ ուղևորությունից հետո մենք արդեն կանգ առանք օրվա այդ ժամին միանգամայն անկյանք վանքի դարբասների առաջ: Թե յուրաքանչյուր անգամ իր երևալն Էջմիածնում ի՛նչ զգացմունքներ է առաջացնում իմ նախկին ընկերների բարի սրտերում, - այն էլ միշտ նրանց վրա ծանրացող հյուրերի հետ, - իմ ընկերներ, որոնցից մի քանիսն արդեն եպիսկոպոսներ և արքեպիսկոպոսներ են, - կարելի է դատել այն փաստից, որ մի անգամ, գեներալ Նեյգգարտի ժամանակ, Սինոդը վերջինիս պաշտոնական բողոք ներկայացրեց իմ դեմ, խնդրելով՝ ինձ Երևանից մի այլ վայր փոխադրել, որպեսզի իրենք ազատվեն օտարերկրացիների անընդհատ այցելություններից, որոնք իմ միջոցով թափանցում էին նրանց գաղտնիքների մեջ և ապա անվանարկում՝ իմ կողմից լքված ազգի և վանքի անունն ու պատիվը: Իբր ես, <<ապրելով փոստային ճանապարհի խաչմերուկի վրա, հատուկ սուրհանդակներ եմ պահում այն նպատակով, որպեսզի որսամ յուրաքանչյուր օտարերկրացու. մինչև անգամ Նոյան տապանը հանգիստ չմնաց իմ հանդուգն ոտնձգություններից, իրենք, այսքան մոտիկ լինելով, էլ ի՞նչպես կարող են հանգիստ ունենալ>>: Ահա թե ի՛նչ էր գրված այն թղթում, որը, իհարկե, ինձ համար մնաց առանց հետևանքների, որովհետև նման հանձնարարությունները ես կատարում էի վերադաս իշխանության հատուկ կարգադրությամբ: Չնայած դրան, այնուամենայնիվ, Էջմիածնի գյուղացիները անցյալ տարի գողացան իմ նոր և ոչ շատ էժան շինելը՝ նույն այդ տարին դեպի Արարատի ստորոտները կազմակերպված արշավի ժամանակ մեր վերցրած ձիերի համար չվճարած փողի դիմաց, որ պայմանավորվել էր վճարել պատվարժան

միլիոնատեր պարոն Մեմուրը: Ահա՛ և իմ՝ ո՛չ-այնքան նվազ կարևոր աշխատանքների ամբողջ պարզեր: Իսկ թե այդ այցելությունների շնորհիվ ի՞նչ են շահում թե՛ ազգը, թե՛ եկեղեցին, այդ մասին դատել կարող է նա, ով կարդում է արտասահմանի թերթերը: Իսկ իմ զգացումների և հիշողությունների մասին ես վերևում արդեն ասացի:

Սուրբ Հայրերի օրհնությամբ գոտեպնդված, հրավիրելով վերոհիշյալ արքեպիսկոպոս Հ<ովհաննես> Շահխաթունուն ուղեկցելու մեզ, մենք եկանք Սարդարաբադի գավառամասի պետի տունը, որտեղ և ճաշեցինք, և որտեղ ես հաճությամբ լսեցի այն հանրօգուտ խորհուրդներն ու հրահանգները, որ գավառի հոգատար կառավարիչը տալիս էր իր գալստյան առթիվ հավաքված ստորադրյալներին և հպատակ բնակիչներին:

Եվրոպացին, հատկապես կիրթ միջավայրում ծնված և դաստիարակված եվրոպացին, կա՛մ նորից պետք է ուսումնասիրի ասիական ժողովուրդների բարքերն ու մտածելակերպը՝ հաջողությամբ նրանց կառավարելու համար, կամ՝ ավելի կփչացնի նրանց, կվնասի իրեն և երկրի շահերին, եթե նա սկսի ըստ եվրոպացիների ընդհանուր ըմբռնումների դատել և վարվել Ասիայում, հատկապես՝ Անդրկովկասյան երկրամասում, ուր յուրաքանչյուր գավառ և, նույնիսկ, յուրաքանչյուր գավառամաս ունի իր խիստ առանձնահատուկ բնույթը, թե՛ ըստ կլիմայի, թե՛ ըստ ազգաբնակչության, մի բան, որ Եվրոպայում և, նույնիսկ, Ասիայի շատ վայրերում հազվադեպ է, ուր օրենքները, կրոնը և քաղաքացիական կարգը միևնույն ժողովրդի ձեռքին են գտնվում: Հակառակ դրան, մեր Անդրկովկասը, որպես աշխարհի սկզբից մինչև մեր ժամանակները եղած և այժմ էլ գոյություն ունեցող բոլոր ժողովուրդների հավաքատեղի, որը մինչև ռուսական տիրապետությունը չուներ ո՛չ ընդհանուր կրոն, ո՛չ ընդհանուր քաղաքականություն, հետևաբար և՛ ո՛չ ընդհանուր շահ, դեռ ևս երկար ժամանակ կմնա իբրև ամենադժվար, ամենախորամարտ առեղծվածը՝ նույնիսկ ամենախելացի և ամենափորձառու քաղաքագետի համար: Սակայն, այդուհանդերձ, փորձով ապացուցված է, որ Անդրկովկասի բնակիչը՝ քրիստոնյա լինի, թե մահմեդական, ընտելացված լինելով, կամ, այսպես ասած՝ դուրս եկած լինելով մահակի կամ բռնության լծի տակից, դեռևս ոչ մի՛ կերպ ի վիճակի չէ ըմբռնելու և զգալու փաղաքշանքները և սոսկ մեղմ միջոցառումները, որ հասկանալի են միայն բարձր զգացմունքներ և գաղափարներ ունեցող մարդուն: Թակի՛ր ասիացուն՝ արյունլվա անելու աստիճան, բայց շոյիր-փաղաքշի՛ր՝ իր հարևանների և համաքաղաքացիների աչքի առաջ, դրանով դու պատվով ու խղճի մտքը՝ կերջանկացնես նրան: Իր թույլ տված հանցանքի համար նույն վայրկյանին կախի՛ր, բայց մի՛ չարչարի նրան քո երկարատև դատավորությամբ, հարցուփորձերով և օրենքները փաստարկելով: Ջգա՛լ տուր, որ նրա կյանքն ու մահը քեզանից է կախված. որ նա հոգով ու մարմնով քոն է, քո ստրուկը. որպես մանկան կամ դպրոցականի՝ ճիպտահարի՛ր նրան, խփի՛ր գարշապարին, միայն թե նրան մի՛ ասի՝ <<վաղը>>: Այդպիսին է երկիրը, այդպիսի՛ն՝ ժողովուրդը, ի՞նչ արած: Մահմեդականների մզկիթներում կարգիր փորձված, բարեխիղճ ռուս ուսուցիչներ՝ պատանի սերնդին ներշնչելու այլ զգացմունքներ, այլ մտքեր, և ահա դրանով գտնված է առաջիկայում նրանց լավագույն և երջանիկ կերպով կառավարելու թալիսմանը:

Քանի դեռ մոլլաներն ու տերտերները կիշխեն աճող սերնդի մտքին ու սրտին, մենք դեռևս և միշտ կունենանք մեր ուժեղ և անդրդվելի հակոտնյաները: Այս մասին այսքան համարձակ և անկեղծորեն եմ ասում, որովհետև ինքս ասիացի եմ: Բարերար Ռուսաստանը, սակայն, ժողովուրդների ցանկության և սովորություններին հակառակ ոչ մի բան չի կամենում ձեռնարկել: Միապետություն, խաղաղություն, և կրոնի ու ազգային, - թեև հնացած, քարացած, - սովորությունների և ապրելակերպի ազատություն, ահա՛ Ռուսաստանի հայրական միջոցառումներն ու որոշումները: Կազանի և Ղրիմի թաթարները՝ Ռուսաստանի այդ դաժան ավերիչները, այժմ էլ հազնում են իրենց մոնղոլական բաճկոնները, այժմ էլ խոսում են իրենց մոնղոլա-թաթարական աղճատված բարբառներով. բայց նրանք սյունիներ են, հետևաբար այնքան մոլեռանդ չեն, ինչպես շիաները, և ապրում են կայսրության ներսում, իսկ մեր մահմեդականները մեծ մասամբ Ալիի աղանդին են պատկանում և ապրում են Պարսկաստանին մոտ՝ մշտապես կապված լինելով վերջինիս հետ. ահա թե ինչո՛ւմն է բանը: Թողնենք, սակայն մեր քաղաքագիտությունը:

Ճանաչելով պ. Բ<լավատսկու> խիստ բնավորությունը, ես զարմանում էի, թե նա իր վստահությունը վայելող ստորադրյալների հետ խոսելիս, ինչքա՛ն սիրալիք, փաղաքշական և աշխույժ է: Երեկոյան, հողմի և անձրևի տակ հասանք պարոն Հովհան-Սուլթանի՝ վերոհիշյալ արքեպիսկոպոս Շահխաթունու եղբոր տունը, նրա, որ իր մի դիմումի մեջ իզուր չէր իրեն անվանել <<Սարդարաբադի կալվածատեր>>. նա ապրում էր իր հայրենի Շահրիար գյուղում՝ Զեյվայից 12 վերստ հեռավորության վրա, ուր բնակվում էր գավառամասի պետը:

Ընթերցողները թո՛ղ պատկերացնեն, թե ի՛նչպիսի ակնածանքով էի ես պատրաստվում մտնել ինձ համար նվիրական այն հարկի տակ, ուր վերը հիշված երեկոյան, խելացի ու խրատատու հայրը և եկեղեցու պաշտոնյան իր օրհնությամբ սրբեց և չորացրեց հարազատներից զրկված և անսփոփ պատանուս արցունքները: Տանտերը տանը չէր, և նրա եղբայր արքեպիսկոպոսը ճանապարհին պետք է միանար մեզ: Տունն այժմ բոլորովին այլ տեսք ուներ, քան այն ժամանակ, 18 տարի առաջ: Դեռ բակը չմտած մեզ դիմավորեցին տանտիրոջ մարդիկ. ընդունելությունը, պատրաստակամությունը, տնտեսության կամակերպվածությունը, ամեն ինչում մաքրությունը, կարգ ու կանոնը, տան կահավորության ճաշակավորությունը և նույնիսկ շքեղությունը, հատկապես սրտաբաց հյուրընկալությունը, և այդ բոլորը՝ ամբողջ քաղաքակիրթ աշխարհից հեռու, բարբարոսական լծի տակից դեռ նոր ազատված գյուղական բնակչի կենցաղում՝ թերևս առաջին երևույթն է ամբողջ Անդրկովկասյան երկրամասում: Ես եղել եմ նաև Վրաստանի գյուղերում, ուր տիրակալում են պարոնայք կալվածատերերը, իշխաններն ու ազնվականները, և հանդիմանելու համար չէ, եթե ասեմ, որ բացի գինուց և օդուց, չոր հացից և, - այս արդեն շատ հազվագյուտ բան է, - չորացած ձկներից և կապլուններից (աքաղաղ), - եվրոպական կյանքի այլ հարմարությունների մասին չի էլ կարող խոսք լինել, - նրանց մոտ հազիվ թե գտնվի մի այլ բան, որի կարիքը միայն եվրոպացին չէ՛, որ զգում է: Բացառություններ, իհարկե, ամեն տեղ էլ կան, այդ պարոններից շատերն էլ իրենց կյանքի մեծ մասն անց են կացրել եվրոպական միջավայրում, - ուր մեր տան տերը լինելու առիթ քիչ է ունեցել, - բայց թեկուզ կես գիշերին արի նրա տունը և այն էլ 20-30 ուղեկիցներով՝ նրա մոտ դու կգտնես այն ամենը, ինչ սիրտդ ուզի,

նույնիսկ շամպայն ու պորտեր, առևտրի առարկա դարձած այդ թույնը՝ եվրոպական մեքենաների և արվեստագործության, որոնք (վերջինները) չնայած ամենուրեք առատ են, բայց Ասիայի դաշտերում մեծ մասամբ բացակայում են՝ բնակիչների հետամնացության պատճառով: Այգեգործությունը, անասնապահությունը, հողագործությունը պատվարժան Հովհան-Սուլթանի փորձառու և հոգատար ձեռքի տակ շատ լավ ծաղկում են: Նրա ձիերը ընտիր ցեղից են, Երևանի այգիների խաղողից էր, տանտիրոջ պատրաստած Անդրկովկասյան երկրամասում և այժմ էլ գլխապտույտ և գլխացավ է առաջացնում, և, ըստ եվրոպացիների նուրբ, ընտիր, երբեմն նաև կեղծ ճաշակի՝ ամենալավն է, ամենագերագանցը թե՛ համով և թե՛ հոտով: Հովհան-Սուլթանը հիանալի տնտեսվար է և սրտաբաց ու աղուհացով մարդ՝ բառի իսկական իմաստով: Ո՛չ միայն երկրամասի կառավարիչը, ո՛չ միայն էս, նրա հայրենակիցը, այլև ամեն ոք, ով նրա մոտ եղել է, - իսկ նրա մոտ եղել են և լինում են շատ շատերը, - այդ բանը կվկայեն: Հայն էլ կարող է ապրել և հյուրասիրել առանց որևէ ակնկալության, և մեզանում միայն նա՝ Հովհան-Սուլթանը չէ, որ կարող է հպարտանալ այդ առաքինությամբ: Գյուղական տանուտերերից շատերի մոտ դուք արդեն կարող եք գտնել թե՛ ինքնատե, թե՛ մահճակալ, և դա, այսքան կարճ ժամանակամիջոցի համար, շատ բան է նշանակում, իսկ Դավալուի Մինաս-Սուլթանին, կարծեմ, Պետերբուրգում էլ զիտեն:

Ի դեպ, մի քանի խոսք նաև Երևանի գինու մասին: Ինչ բան որ հեռվից է ստացվում, թանկ է և դժվարությամբ է ձեռք բերվում, դա և՛ լավ է, և՛ հաճելի յուրաքանչյուրին, հատկապես, - ինդրում եմ ներքեք ինձ անկեղծությանս համար, - բարի եվրոպացուն: Հանգուցյալ Սումբատովը, որ առաջներում Երևանի գավառապետն էր, իմ Թիֆլիսում եղած ժամանակ, բերեց մի քանի շիշ Երևանի գինի՝ պատրաստված ամենահասարակ և սովորական եղանակով, և երկրամասի ամենաառաջնակարգ աստիճանավորները, որոնց համտեսի համար նվիրեց, - չէին ցանկանում հավատալ, որ դա բոլորից՝ թույնի նման առողջության համար՝ վատահամբավված Երևանի արտադրությունն է: Բարոն Ռոզենը, նույն քաղաքում եղած ժամանակ, հյուրասիրելով այդ բարիքով, - բայց արդեն պատրաստված հմուտ եվրոպացու՝ հիվանդանոցի նախկին վերատեսուչ պարոն Ն.-ի ձեռքով որպես շամպայն, չէր կարող համոզվել, - ինչպես ականատեսներն են ասում, - թե այդ հրեշը Երևանի ծնունդ է: Կազակական մայոր Կ<իլն> [?] էլ անցյալ տարի, ամբողջ երկրամասում, բոլորի առջև դրանով այնպես էր պարծենում, որ շատերը նույնիսկ վիրավորվեցին հատկապես այն բանի համար, որ նրանց քիչ էր նվիրել կամ բոլորովին բաժին չէր հանել իր գինեգործության արդյունքից, որը բնավ էլ վատ չէ՝ Դոնի, բոլորի ճաշակին դուր եկող, լավագույն գինուց: Ես որ իմ ծնված օրից չգիտեմ և չեմ տեսել գինեգործության մի այլ ձև, քան գինի ստանալու մեր պապենական, ասիական ձևը, - ոչ-պակաս հաջողությամբ այնպիսի գինի ստացա, որ 1843 թ. Թիֆլիսից ինձ մոտ հյուր եկած հույժ կրթված երկու եվրոպացիների՝ պարոնայք Ռ<ոզենին> և Բ<ոդենշտեդին> զարմանք պատճառեց:

<<Գործի հախից գործավարը կգա>>. զա՛րկ տուր արդյունաբերությանը, սովորեցնելու երիտասարդներին և ոչ թե հին ապուպապերի սովորությունների մեջ քարացած մարդկանց. մի՛ արհամարհի այն ամենը, ինչ որ ձեռքիդ ունես և էժան է. ցո՛ւյց տուր լավ օրինակ, և գործը հաջող կընթանա: Եթե պարոն Բ<լավատսկին> ունենար այդ նպատակի համար հիմնված

պալատի միջոցների և հնարավորությունների տասներորդ և քսաներորդ մասը, հրաշքներ կգործեր իրեն վստահված գավառում, որն այնքան լիուլի օժտված է բնությունից երկրային բոլոր բարիքներով: Այժմ էլ, իր ունեցած սահմանափակ միջոցներով, նա արդեն շատերին ներշնչել է բրնձի, բամբակի ամերիկյան տեսակի արտադրանքով զբաղվելու միտքը... Հենց նրա միջնորդությամբ շուտով արդեն երեք հոգի կուղարկվեն Նուխու մետաքսամանական ընկերության դպրոցը՝ ուսումնասիրելու, և արդյունաբերության այդ, թերևս, ամենակարևոր ճյուղը ժամանակին Երևանի գավառում ևս տարածելու համար, որը ոչ նվազ հայտնի է, նաև, - ճիշտ է, միայն առտնին կարիքների համար՝ տեղի կանանց պատրաստած, - մետաքսով: Վերցնենք միայն հիշյալ Հովհան-Սուլթանին և Խալիլ-բեգին, որոնք, <Բլավատսկու> շնորհիվ հասել են նրա առաջադրած հանրօգուտ նպատակին և զբաղվում են զանազան մթերքների արտադրությամբ, իրենց տնտեսության կատարելագործմամբ. տե՛ս թե ինչպես է նա փայփայում նրանց, խրախուսում և պաշտպանում. նրան միա՛յն ճանապարհ տուր, և նա այդպիսի հազարավոր ձեռքեր կգտնի: Արդեն մի քանիսը թթենիների այգիներ ունեն, և նրանց շարքում իշխանության հատուկ ուշադրությանն է արժանացել պ. Տիգրանովը՝ ավագ եղբայրը Թիֆլիսի քաղաքային հիվանդանոցի բժիշկ Հովհաննիսյանի, որը գավառում ոչ պակաս հայտնի է նաև որպես շատ լավ տնտեսավար: Հենց նա էր, որ գտավ երկու երիտասարդի՝ իր ազգականներից՝ վերոհիշյալ հաստատությունն ուղարկելու նպատակով, մի բան, որ, իբրև օրինակ ուրիշների համար, արժանի է խրախուսանքի:

Ռուսաստանի շատ նահանգներում, ամենօրյա հացի կարիքն ունենալով, այժմ էլ համառորեն չեն զբաղվում ներկա դարում այնքան բարեբեր կարտոֆիլի մշակությամբ: Նույնիսկ քաղաքակրթված Ֆրանսիայում, կարտոֆիլի մշակումն ու տարածումն իր ժամանակին, մի՞ թե մեծամեծ ծախսեր ու ջանքեր չի խլել, իսկ մեզ մոտ, շատ վայրերում նույնպես կարտոֆիլի մշակությամբ զբաղվում են, սակայն առանց այդքան ծախսերի ու ջանքերի, միայն հասկանալի է, թե ինչո՛ւ քիչ. փա՛ռք աստծու, այլ սննդամթերքների ոչ մի կարիք չունենք: Եթե մեզանում լինեք երկրագործական դպրոց և փորձված լանդ-վիրտ, այն ժամանակ ֆրանսիական ոսկիները նույնպիսի առատությամբ կհոսեին մեր մթերքների դիմաց, ինչպիսի առատությամբ այժմ դրանք հոսում են մեր սօրուկների համար:

Հատված 5

ՄԱՐԴԱՐԱԲԱՐԻ ՋՐԱՆՅՔԸ

Հետևյալ առավոտյան մեր առաջին մտահոգությունը եղավ եղանակը, որ մեզանում, աշնանը, այնքան փոփոխական է. տեղ-տեղ մասնակիորեն մոայլվող երկինքը համեստորեն կանխագուշակում էր այն տեսարանը, որին շատերը, իրենց ամբողջ կյանքում, դեռ չէին հանդիպել: «Кавказ» թերթի ընթերցողները, կարծում եմ, շատ լավ են հիշում, որ մեզանում՝ Երևանի գավառում, արդեն անցյալ տարվանից, Կովկասի պարոն փոխարքայի թույլտվությամբ և Երևանի գավառապետի միջնորդությամբ անց են կացվում և կարգավորվում են հին առուներն ու ջրանցքները, որոնք ամբողջ Անդրկովկասյան երկրամասում և ոչ մի տեղ

այնքան անհրաժեշտ չեն, որքան այդ գավառում: Շատերը, թերևս դատելով այդ կարգի գործերի ընդհանուր ընթացքից, այժմ էլ տարակուսանքի մեջ են, թե այդ, իր տեսակում հսկայական ձեռնարկության նախաձեռնողներն ու՞մ շահն են նկատի ունեցել՝ բնակիչների՞, թե արտադրողների: Անկեղծորեն ասած՝ ես էլ ապրելով այդքան մոտ՝ Երևանում, թե՛ բնակիչներից, թե՛ այդ գործի մասնակիցներից բազմիցս լսելով ջրանցքների մասին, այնուամենայնիվ, բնավ չէի հավատում, թե այստեղ օգուտը ոչ այնքան ընդհանուր է, որքան մասնավոր: Խոստովանում եմ, որ ինձ համար նույնիսկ շատ տհաճ էր, երբ պարոն Բ <լավատեսին>, հեռանալով գլխավոր, իսկ ինձ համար այնքան նվիրական ուղիղ ճանապարհից, հարևանացիորեն ակնարկեց «այս ուղևորության ժամանակ նաև Սարդարաբադի ջրանցքը», որն այդ ժամանակ մաքրում էին, իսկ տեղ-տեղ էլ նոր էին փորում: Այդ աշխատանքները հանձնարարված են Երևանի անտառապետական կորպուսի անտառապետ, շտաբի կապիտան պարոն Չ<երնյավսկուն>, մի մարդու, որը ինչպես մասնագիտական գիտելիքներով և փորձառությամբ, այնպես էլ նման աշխատանքների ընթացքում ցույց տված բարեխղճությամբ, հաշվենկատությամբ և գործնականությամբ մեզանում արդեն վաղուց հայտնի է, հենց այդ ջրանցքը անցկացնելու ժամանակ աշխատանքները հեշտացնելու համար նրան օգնական էր տրված նաև Հովհան-Սուլթանը: Այդ հսկայական, բայց նույնիսկ Երևանում էլ քիչ ծանոթ, աշխատանքը կատարվում էր մեր գիշերային օթևանից 12 վերստ հեռավորության վրա:

Ինչպես ամբողջ Արաքսի հովտում, այնպես էլ այստեղ, ճանապարհն անցնում էր դաշտերի և ամալի վայրերի միջով. Էջմիածնից և Սարդարաբադի բերդից սկսած մինչև Ալեքսանդրապոլ և Արագած լեռան շրջակայքը, ներառյալ նաև Արփաչայի երկու ափերը, 10.000 քառակուսի վերստից ոչ պակաս տարածություն բռնող տափաստանները հոգնեցնում են ոչնչով չուրախացող, ոչնչով չհրապուրվող ուղևորի քնաթաթախ աչքերը: Տեղ-տեղ, մերթ սևին են տալիս, մերթ ծխում են քրդական վրանները, որոնք սարսափ են ազդում թե՛ տեսքով, թե՛ կենցաղով վայրենի իրենց բնակիչներով, որ գիշեր-ցերեկ ընկած են միայն մի բանի՝ ավարի հետևից: Ձեզ սպառնում են միայն բարձրաբերձ լեռները, որոնք ձգվում են հեռվում՝ Ռուսաստանի և Թուրքիայի սահմանի վրա և Երևանի ավազանում, որպես երկնահաս պարիսպներ և որոնց շատերի գագաթները պսակված են հավերժական ձյունով: Հին-հին դարերից եկող վեհապանձ Արաքսը, որ Սատանի կիրճում (այսպես է կոչվում, որովհետև նրան շրջապատող լեռները սև ու մութ տեսք ունեն), Օրդուբադից ցած մոլեգնում է, դժխային քրքիջ արձակում, իսկ այստեղ, Երևանի ամբողջ գավառում, նույնիսկ վարարելիս, սողում է համարյա անմրմունջ, մեռած և անհամբերությունից սիրտը թունդ ելած հնությունների սիրահարը կանգնելով գետի ափին, հազիվ է իր աչքերին հավատում, որ այդ գետը վկա է եղել այնքան հինավուրց, այնքան կարևոր քաղաքական հեղաշրջումների և իրադարձությունների, և որը, աշխարհի սկզբից մինչև մեր ժամանակները, հազարավոր դարերի ընթացքում ներկվել է ժողովուրդների արյունով:

Միայն Կարա-Կալան (սև բերդ), հին Երվանդակերտը (Երվանդաբուրգ), որը կառուցված է հայ թագավոր Երվանդ <II>- ի ձեռքով < I > դարում Ք. հ., և որը պարսիկների տիրապետության ժամանակ դարձել էր ավազակաբույն՝ շնորհիվ բազմաթիվ խոր ու ընդարձակ քարանձավների,

անթիվ կիրճերի և անմատչելի լեռների, որ շրջապատում էին նրան անձայր անապատի մեջ, ուր գալիս էին այնտեղ 16 վերստ հեռավորության վրա գտնվող Կողբի աղահանքերից միմիայն աղ տանելու, - միայն այդ Կարա-Կալան իր մռայլ ու գեղեցիկ աշտարակներով ու պարիսպներով ստիպում է ձեզ մտքով խորասուզվել հին ու հեռավոր ժամանակների մեջ և ապա հետզհետե մտովին տեղափոխվել Արաքսի վերին հովիտը, Արաքսի, որ այստեղից կրկին ընդունում է իր ուրույն տեսքը՝ հսկայական ավերի մեջ, որոնք կազմված են սև-գորշ բազալտից ու կարմրավուն ծակոտկեն փրփրաքարից և որոնք կազմում են , այսպես ասած, մի այլ Սատանի կիրճ, որ տարածվում է մինչև հեռավոր Կաղզվանի լեռները՝ Կարսի փաշայության մեջ, ուր նա սկիզբ է առնում:

Բավական է մի փորձառու հայացք այդ դարավոր լեռների և կառույցների բնական, ինչպես և արվեստական բնույթի վրա, որպեսզի բավարար հասկացողություն կազմվի հայ թագավորների ապրած ժամանակի ոգու մասին, որ տարբերվում և նշանավորվում է ո՛չ այնքան նվաճումներով և իրենց սահմանների ընդարձակումով, որքան իրենց ունեցածն ամրացնելով, և խելացի կերպով կառավարելով: Հայաստանի բոլոր քաղաքները բացառությամբ Վաղարշապատի և Դվինի, կառուցված են բարեբեր դաշտերով շրջապատված ռոմանտիկական ժայռերին վրա և գետերի ավերին: Ով տեսել է Լոռին, Անին, Բաշ-Գառնին, Երվանդակերտը, Երվանդաշատը՝ երկար ժամանակ մնում է անորոշության մեջ՝ հիանալ նրանց դիրքով, թե՞ զարդարող կառույցների վեհությամբ և գեղարվեստական կատարելությամբ: Նրանցից շատերը գոյություն ունեն արդեն հեթանոսության ժամանակներից, և այնուամենայնիվ, կարող են դասվել նորագույն ճարտարապետության լավագույն գործերի շարքը: Նույն բնույթն են կրում նաև ժողովրդի վանքերը:

Խոսելով Երվանդակերտի մասին, որը մեր այժմյան ուղևորության մերձավորագույն նպատակակետն է, Մովսես Խորենացին՝ հայ պատմագիրների հայրը, իր «Պատմության» II գրքի 39-րդ հատվածում այն անվանում է «չքնաղ մայրաքաղաք» և կամենալով առավել ճշգրիտ ու կենդանի բնութագրել՝ ըստ դիրքի ու բարեկարգության նմանեցնում է նրան մարդկային դեմքի, « Լուսաւոր որպէս ական բիբ: Իսկ շուրջ զմարդկութեամբն՝ ծաղկոցաց և հոտարանաց կազմութիւն, որպէս շուրջ զբբովն գայլ բոլորակութիւն ական: Իսկ զբազմութիւն այգեստանոյ, իբր զարտնանաց խիտ և գեղեցիկ ծիր. որոյ հիւսիսային կողմանն դիր կարակնաձև՝ արդարև գեղաւոր կուսից յօնից դարաւանդաց համեմատ: Իսկ ի հարաւոյ հարթութիւն դաշտաց՝ ճնօտից պարգութեան գեղեցկութիւն: Իսկ գետն բերանացեալ դարաւանդօք ավանցն՝ զերկթերթիսն նշանակէ շրթունըս»: Այդ քաղաքը, որ հետագայում կոչվեց Մար-Մետ, նվաճվեց պարսիկների կողմից և ապա կրկին անցավ հայ թագավորների ձեռքը: Այդ քաղաքից 10 վերստ հեռավորության վրա, Արաքսի աջ ավին և Արփաչայի գետաբերանի դեմ ու դեմը գտնվում են ավերակները առավել հնագույն Երվանդաշատ քաղաքի, որ կառուցել է նույն թագավորը որպես իր աթոռանիստը և որը, ըստ պատմիչ Բյուզանդի (դպր. IV, հատվ. 55), ունեցել է մոտ 100.000 բնակիչ: Երվանդը շրջապատեց քաղաքը հսկայական պարիսպներով, որոնց ներսը գտնվում էր միջնաբերդը՝ երկաթյա դարբասներով և նույնպիսի, արտասովոր մեծության, կրկնակի ելարաններով: Քաղաքի ներքին մասում փորված էր մի վիթխարի ավազան, որի մեջ պաշարման ժամանակ Արաքսից ջուր էին բաց թողնում:

Կարա-Կալան կամ Երվանդակերտը Երևանի Հուսեին-խան սարդարի ժամանակներից հայտնի է նաև նրանով, որ հենց այստեղ է ապրել իր խիզախությամբ և քաջությամբ հայտնի Զաման-խանը, որը մի անգամ, սարդարի մոտ գրույցի ընթացքում գյուղացիների վերաբերյալ ծագման վեճի ժամանակ, արիությամբ և հերոսական սիրագործություններով ո՛չ պակաս հայտնի քուրդ ցեղապետ Սուլեյման- աղային՝ իր հարևանին, անվանել էր «էշ- քուրդ, որ միայն զոալ գիտե»: - «Քո կնոջ վարտիքը թող իմ գլխին ապարոշ լինի, եթե ես ներեմ այդ վիրավորանքը», - պատասխանել էր կատաղած քուրդը՝ գործածելով այդ արտահայտությունը, ամենավիրավորականը, որով իրեն կարող է անպատվել միայն ասիացին: Մի շաբաթ հետո իր բոլոր քրդերի հետ միասին նա անցավ Թուրքիա, և չնայած սարդարի հնարավոր բոլոր նախագուշացումներին,- սարդարի, որ նրան զագագած արջ էր անվանել,- մի անգամ լուսաբացին հարձակվեց իրեն վիրավորանք հասցնողի վրա, ջարդեց ու ցրիվ տվեց նրա գորքը, և իր քրդերից մեկի ձեռքով կտրված նրա գլուխը շուռումուռ տալով երկար կրկնում էր. «էշ քրդի ձայնը ա՛յ թե ինչպես կարող է շշմեցնել իր անհամեստ ունկնդիրներին»:

Դեպի այստեղ, դեպի պատմականորեն նշանավոր, տեսքով վայրի այս հովիտը, որտեղից սկիզբն է առնում Սարդարաբադի ջրանցքը, դեպի արյունածարավ գիշատիչների ու գիշերային վրիժառուների բույնն էր տանում մեզ ճանապարհը՝ խաղաղ և մի փոքր ամպամած եղանակին, երբ երկինքն ու երկիրը կատարելապես լուռ էին. ջրանցքը, որ կտրում էր 60 վերստից ավելի տարածություն, հսկայական մի հողամաս, որ սարդարի ժամանակ միայն Սարդարաբադին՝ սարդարի կառուցած ու սիրած բերդին և 700-ից ավելի ընտանիքներին տալիս էր կյանք, առատություն ու ամենայն բարիք, իսկ իրեն, սարդարի համար հանդիսանում էր ամբողջ գավառում կիսամթերքների ամենահարուստ մթերացնողը – մի մթերանոց, որն ի վերջո, ռուսների կողմից Երևանը գրավելու օրվանից կամաց- կամաց սպառվեց. ռուսների, որոնք կրկնում էմ, ջանք են գործ դնում Անդրկովկասի վայրի և ամայի կիրճերը դարձնելու ծաղկավետ դաշտավայրեր, և որոնք Ասիայի այդ շնորհակալ անկյունը ձեռք են բերել և պահպանել են իրենց միլիոնավոր թանկագին գավակների արյունով, նաև իրենց գանձարանի միլիոններով, որ կարող էր հիմնովին երջանկացնել իրենց հեռավոր քաղաքների և նահանգների աղքատ և կարիքավոր միլիոնավոր ընտանիքներ: Միայն նա, ով հիշում է բերդի շուրջը շինված սարդարի այգին, այդ երկրային դրախտը իր ամբողջ փարթամությամբ, մեծությամբ և արևելյան վսեմ ճաշակով. միայն նա, ով տեսել է բերդի ներսը , ամբողջ երկարությամբ զարդարող ծառուղին. միայն նա , ով վկա է եղել Կարսի և Բայազետի փաշայություններից, նույն սարդարի ձեռքով, սրով և արյամբ պոկած, և ցնցոտիներից ու աղքատության որջերից դրախտային վիճակի մեջ փոխադրած Սարդարաբադի բնակիչների նախկին բարեկեցությանը, ունևորությանը և այժմյան քայքայմանն ու աղքատությանը, միայն նա,- եթե երկրի հավատարիմ որդին է,- առանց ավստոսանքի, առանց ներքին ցավակցության, և նույնիսկ առանց արտասուքների չի կարող նայել այժմ անապատ և գերեզմանոց դարձած վայրերին, որոնք զրկված են իրենց բոլոր նախկին բարիքներից, իրենց բոլոր գեղեցկություններից. վերացված են երկրի հարստությունն ու նրա բնակիչների գործունեությունն ապացուցող հետքերը, և, վերջապես, նույնիսկ գոյություն պահպանելու բոլոր հնարավորությունները. միայն նա՛, ով – ինչպես ես,- ականատես է եղել երկրի և՛ նախկին բարեկարգությանը, և՛ այժմյան կատարյալ ամայությանը, որից ստիպված

խեղճ և աշխատասեր սարդարաբաղցիները թողնում են իրենց նախնիների շիրիմներով սրբագործված և նրանց ազնիվ քրտինքով ծաղկած երկիրը, - նա առանց վրդովմունքի չի կարող հիշել մեր ժամանակներում Երևանի նախկին կառավարիչների անհոգությունն ու անշրջահայեցությունը, և, - ո՛չ թե կեղծավորությունից, այլ ճշմարիտ հիացմունքից ոգևորվել Երևանի այժմյան գավառապետի անխոնջ հոգատարությամբ, մի մարդու, որ իր մարդասեր սրտի բարի դրդումներով և իրեն օտար երկրի օգտի նկատմամբ ունեցած մաքուր սիրով՝ անապատներից ու ամենակործան ժամանակի ճիրաններից մի քանի հազար ընտանիքների համար պոկել է բարօրության ու հարստության այդ շեղջը՝ ինչպես Սարդարաբաղի ջրանցքն է:

Այդ աշխատանքի վրա այժմ ծախսված գումարի չափը, ինչպես նաև այժմ նորոգված և նոր կառուցված հսկայական պատերը, երբ համեմատում ես մի քանի տարի սրանից առաջ այդ ջրանցքը կարգավորելու համար նշանակված հատու հանձնաժողովի նախագծից հետո արվածի հետ, ապա տեսնում ես, որ այժմ տասնապատիկ ավելի աշխատանք է կատարված, և միաժամանակ, ծախսված է այնչափ քիչ գումար՝ հակառակ նախկին նախագծի, ըստ որի պահանջվում էր 30.000 ռուբլուց ավելի, մինչդեռ այժմ ծախսված է միայն 3000 ռուբլի. նույն այդ նախագծի համաձայն հինգ տեղ պետք էր կառուցել միայն պատերը, այժմ դրա դիմաց՝ կառուցված են տասը վայրում. ջրանցքի սկզբում կառուցված այդ պատերի միայն զլխավոր թևը ունի 16 սաժեն երկարություն, հիմքն է 1 սաժեն, հաստությունը՝ 1/2 սաժեն, միայն այս հարաբերությունը կարող է գոհացուցիչ գաղափար տալ այդ աշխատանքը կատարողների բարեխղճության և գիտելիքների մասին: Շատ ճիշտ է, որ միայն անդորրության մեջ է փթթում առաքինությունը:

Ի՛նչպիսի դիմավորումը կարող էր ավելի պատշաճ ձևով նշանավորել սիրված գավառապետի մուտքը մոտ 600 բանվորների և վարպետների հանրօգուտ գործունեության այդ կենտրոնը, բարերարության և հավիտենական երանության այդ սրբավայրը, եթե ոչ նույնիսկ անզգա, վայրենի քրդի դատարկ կրծքից դուրս թռած համերաշխ, խնդալից ռուսական «ուռռա՛ն». դարերի վեր, դժոխային ոգիներով բնակված այդ կիրճը երբեք չէր ենթարկվել այդքան զմայլելի, ոգեվառ ցնցումի: Եվ վառողն ու երկաթը՝ նորագույն ժամանակների կործանարար այդ տարրերը ո՞րտեղ կարող էին արժանավայել կերպով մինչև երկինք որոտալ ռուսական տերության բարեհաճ հոգատարության, նրա հավատարիմ որդիների և աստիճանավորների անխոնջ հոգատարության մասին, ո՞րտեղ, եթե ոչ մոայլ, արյունաներկ վայրենաբարո ավազակների գնդակներին գոհ դարձած դժբախտների հարյուրավոր դիակները, Արաքսի, որ ահեղ ուղեկիցն ու վկան է եղել Կյուրոսի և Տիգրանի, Ալեքսանդրի և Վահեի, Աննիբալի և Արտաշեսի, Պոմպեոսի և Տիգրան Մեծի, Տրդատի և Գրիգոր Մեծի <Լուսավորչի>, գեբրերի և Վարդանանց, հոների և մոնղոլների, պարսիկների և թուրքերի, և վերջապես՝ ռուսների և դարձյալ պարսիկների, Պասկևիչի և Աբաս-Միրզայի: Այդ դրդյունը, ամպրոպային այդ որոտներն ու պայթյունները, որ դուրս էին ժայթքում գետնից, լեռների և կիրճերի կարծր կրծքից՝ ներծծված ֆաուստյան համեմունքների խորհրդավոր ուժով, ու իմ նկարագրած Սատանայի կիրճն ամբողջովին մի ակնթարթում վերածեցին դժոխային տեսարանի՝ երախտագիտության սրտահույզ զգացմունքներ վերառաքեցին առ արարիչը, պարզևողը բոլոր բարիքների՝

Ռուսաստանի և նրա բոլոր հավատարիմ որդիների հզորությունն ու փառքը պահպանելու մասին: Իսկ համեստ արձանագրությունը, որ հոգնած ուղևորին ցույց է տալիս Անդրկովկասի և ամբողջ Կովկասի կառավարչի անունը և կառավարման թվականը, բարիքի այս աղբյուրի՝ <Սարդարաբադի ջրանցքի>, վերանորոգման թվականն ու վերանորոգողի անունը, Կովկասի և Հայաստանի որդիների դարեր առաջ կորցրած երջանկությունը և բարօրությունը վերանորոգողի՝ Կովկասի պարոն փոխարքայի անունը, փրկչի սրբազան դրոշով պարուրված, հաստատուն, ամուր. դարերով անասան սյունին գամված մարմարյա տախտակի վրա փորագրված նրա անունը,- երբ այդ կենսատու հեղուկը հոսի Սարդարաբադի ջրանցքով,- Արաքսի հետ միասին, դարերով նա պիտի պատմի և՛ Կասպիական ծովի ափերին, և՛ ամենահեռավոր սերունդներին՝ Հայաստանի- Արարատյան երկրի-Թորգոմյան-Ասքանազյան տան- փրկված որդիների ապրած երանելի ժամանակների մասին:

Տեսնելով այդ ջրանցքը, դարձյալ կրկնում եմ, այս ձեռնարկության էության վերաբերյալ մինչև այժմ կասկած ունեցողներից ամենից ավելի ես, որպես առաջին ականատես և որպես երկրի ոչ-պակաս երախտագետ որդի, հոգեզմայլության մեջ ինքս ինձ մոռացա, և իմ ալեկոծված սրտի խորքից և հույսերով լի աչքերից ակամա դուրս ցայտած արցունքները անկեղծ երախտագիտություն և ներքին ակնածանք էին արտահայտում նրա՝ նկատմամբ, ով առանց հետագա հատուցումն ստանալու կամ որևէ այլ ակնկալության, նպատակ դրեց՝ իմ թանկագին հայրենիքի՝ դարերով ամայացված բոլոր վայրերում բերելու նոր, ավելի հաստատուն արդյունաբերական կյանք և բարեկեցություն: Վաղուց արդեն համեստ ռազմանավակը սուրում է Կասպուտան ծովի (Գոգչա լճի)ալիքների վրա: Նոր-Բայազետին սպասում է ամենաերջանիկ մի ապագա, որ շատերին դեռևս անհայտ է, բայց որ շատերի համար նախանձելի կարող է լինել: Իսկ Ալազյազը՝ արծաթագլուխ Նոյան լեռան այդ նախանձոտ մրցակիցը, որ վեր է խոյանում նրան դեմ ու դեմ,- առայժմ մրափում է, չմտածելով իր վրայից դեն նետել վշտի քողը, որպեսզի կրկին կենդանանա իր շրջակայքի հրաշալիքներով և լանջերով, քրիստոնյա տիրակալների ժամանակ ծաղկած բերքառատ այգիներով և դաշտերով զարդարված հսկայական քաղաքներով, ավաններով, վանքերով, որոնք ծածկում էին նրա հարավային ստորոտն ամբողջությամբ, - որ բռնում է ավելի քան 8000քառ. վերստ տարածություն՝ Աշտարակ գյուղից սկսած մինչև Մաստարա: Ժողովրդական դարավոր ավանդությունն ասում է, թե իբր այդ լեռան կատարին սուրբ Գրիգորն աղոթել է, և երկնքից կախված վառ կանթեղը հավետ անշիջանելի, բայց մեզ, մեղավոր մարդկանցս անտեսանելի իր լույսով մի օր իր բարերար շողերը սփռելու է նաև մեր դաշտերի վրա: Ալազյազը դեռևս բոլորովին չի պատկերացնում, որ իր ստորերկյա ամենակուլ վիհերից հափշտակվող հեղեղատներն ու լճերը, որոնք այնքան առատորեն բարեբեր ջուր են տալիս Կարա-սու գետին, շատ ժամանակ չանցած, պետք է ջրվեժի նման շառաչեն հրաբխային ժայռերի միջով՝ դաշտերը ոռոգելու և արգասավորելու, իմ վերը հիշած ամբողջ տարածությանը խոնավություն և կյանք տալու համար: Եվ Արփաչայը՝ սարսափելի, գերեզմանների նմանվող իր ափերի խորքում դեռ մոլեգնում և փրփրում է, չերևակայելով այն բարերար հափշտակումը, որ նախաձեռնվում է ինչպես իր մոլեգնությունը մեղմելու, այնպես էլ հնում ծաղկած Հայաստանի այժմյան անապատ դարձած դաշտերը, հովիտները և լեռները զուրբելու համար: Իսկ Արարատը, նախահայրը բոլոր լեռների, որ բացի Ղորղան, Անկոռի և

Դիվիզան գյուղերից, որ նորագույն ժամանակներում էլ հայտնի են, - պահպանում է երեք հսկայական քաղաքների ավերակները՝ իրենց ջրամբարներով և ավազներով, որոնք կենդանություն էին ստանում մե՛րթ նրա հավերժական ձյուններից, մե՛րթ նրա ստորոտներում դուրս բխող, նույնպես Կարա-սու կոչվող հսկայական հեղեղատից. մի՞թե նա իզուր ապաստան տվեց հին Ակոռիից ոչ հեռու Նոր-Ակոռիին, ուր այնքան թանկագին կորստից հետո, վշտերից և հառաչանքներից, սովից և աղքատությունից փրկված, Արարատի ծաղկած լանջերն ու արտերը մշակողներից՝ դժբախտ ակոռեցիներից ողջ մնացածները երջանիկ են իրենց բարի կառավարչի պաշտպանության և հովանավորության տակ, որը ջանք չխնայեց օգնելու նաև դառն ճակատագրի դաժան հարվածներով խոցված և 1840 թ. երկրաշարժից ու ավերումից 5 տարի հետո էլ ծայրահեղ վիճակում դեգերող այդ խեղճ տառապյալներին, իզուր չէ, որ անցյալ տարի կազակական գնդի շտաբը ևս փոխադրվել է Փոքր և Մեծ Մասիսների միջև՝ երեք տերությունների սահմանագծում: Եվ թո՛ղ վեր ելնեն Բագրատունիները, թո՛ղ հառնեն Տիգրաններն ու Հայկյան հսկաները՝ արժանավայել կերպով օրհնելու տոթ, կիզիչ հարավը բարեկարգող հյուսիսի որդիների առաքինի գործերը: Եվ թո՛ղ Հայաստանի ամայացած, բայց կրկին կենդանացած տաճարներում վերառաքվի միայն մի աղերս, մի աղոթք. « Աստված, պահի՛ր թագավորին, և հզոր ու բարերար սրբազան Ռուսիան»:

Հատված 6

ԵՐԵՎԱՆ ԱՐԱՔՄԻ ՀՈՎՏՈՒՄ . ԱՐՓԱԶԱՅԻ ԱՓԵՐԸ

Ինձ համար հանդիսավոր այդ օրվան երեկոն որտե՞ղ կարող էի ավելի լավ անցկացնել, եթե ոչ միայնության մեջ, որպեսզի ազատորեն վայելեի իմ ստացած բոլոր տպավորությունների հաճույքը, և իմ պատանեկության տարիների ընկերոջ, այստեղից 16 վերստի վրա գտնվող Կողբի աղահանքի այն ժամանակվա կառավարիչ պարոն Ա. -ի համեստ հարկի տակ. նրան, իմ լավագույն եղբայրակիցներից մեկին հաղորդելու իմ խոհերը՝ մեր հայրենիքի ներկա և ապագա երջանկության մասին: Չնայած նա հիվանդ էր, ես հրավիրեցի, որ հետևյալ օրը նա էլ տեսնի այն բոլորը, ինչ ես էի տեսել, սակայն, այդ ուղևորությունս ինձ զրկեց ներկա գտնվելու այն վեհ, հիասքանչ տեսարանին, որպեսին, թերևս երբեք չի եղել այս վայրերում և որը պատրաստել էին ջրանցքը կառուցողները գավառապետի գալստյան առթիվ: Բայց նախքան այդ տեսարանի նկարագրությանն անցնելը, թող թույլ տրվի ինձ մի քանի խոսք ասել Կողբի մասին: Կողբը հարուստ է աղով, որ կյանքի ամենակարևոր պետքերից մեկն է. Կողբի աղի մաքրությունը և համր, ինչպես նաև մշակումը հայտնի է ամենքին: Իմ գործը չէ նաև խոսել այն եկամուտի մասին, որ այդ «ոսկյա գեղմից» ստացվում է, և որը սարդարի ժամանակ կրկնակի ավել էր, չնայած այդ շրջանում աղի փոխադրավարձը և նրա պահանջը նույնպես կրկնակի քիչ էր: Եթե չեմ սխալվում, Կողբի աղահանքերը մեր կառավարության օրով երբեք այնքան եկամուտ չեն տվել, ինչքան անցյալ տարի, պարոն Ա. -ի կառավարման ժամանակ, այդ խելացի, փորձված, գործունյա և վերին աստիճանի բարեխիղճ և ազնիվ մարդու, որի այդ հատկությունների վրա պետք է ավելացնել նաև այն, որ նա գիտե տեղական լեզուներն ու բարբերը: Թերևս ոչ ոք չգիտե, որ Կողբի հայ հասարակությունը դարերով իրեն տրված իրավունքներով և արտոնություններով

բոլորովին տարբերվում է ամբողջ Անդրկովկասի և Հայաստանի մյուս գավառների բնակչությունից: Դրանք, կողքեցիները, բոլոր հայերից ամենասանձարձակն են, ամենակտրուկը, ամենաազատը և կյանքի վայելքներին ամենից ավելի նվիրվածները: Եթե նրանք, հարստության այդ աղբյուրի հետ մեկտեղ, որից ուղղակի ոսկի ու արծաթ են բխում, չունենային խիստ, արդարադատ և գործունյա, ազնվաբարո և շիտակ այնպիսի մի կառավարիչ, ինչպիսին պարոն Ա. -ն է, ապա դժվար, շատ դժվար կլիներ ցանկալի հաջողությամբ վարձահատույց լինել թե՛ կառավարության ծախսերի, թե՛ բնության բարիքների և թե՛ մարդկային աշխատանքի համար:

Կողբում է գտնվում նաև հայ նշանավորագույն գրող, Մովսես Խորենացու և Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանիչների աշխատակից ու ընկերակից Եզնիկ Կողբացու գերեզմանը: Գյուղի հետևը, արևմտյան կողմում գտնվող փոքր, կիսակործան մի մատուռ պահպանում է նրա թանկագին նշխարները, ժողովուրդը գնում է դեպի այդ մատուռը, որպես սրբի երկրպագելու և իր հարգանքն արտահայտելու մեծ հանճարին: Կողբի շրջակայքը ոչ պակաս նպաստում է նաև անասնապահությանը, այգեգործությանը և նույնիսկ երկրագործությանը, սակայն, բնակիչները, տարվելով առավելապես աղահանման և աղամշակման աշխատանքներով, վերոհիշյալ զբաղմունքներով քիչ են պարապում: Կողբի կլիման և ջուրը առողջարար են: Կողբից դեպի արևմուտք գտնվող լեռները շատ հարուստ են փարթամ արոտավայրերով, բազմաթիվ աղբյուրներով, պղնձով, մարմարով, շիբով և նույնիսկ քարացուկներով:

Վերը իմ հիշած տեսարանը՝ երեկոյան հրավառությունն էր, որ տեղի էր ունենում իմ նկարագրած կիրճերում, գիշերային մթության, ժայռերում և հովիտներում տիրող գերեզմանային լռության մեջ, Արաքսի խորհրդավոր մրմունջների տակ, և բնույթով տարբեր հինգ ազգերի՝ հույների, հայերի, թաթարների, քրդերի և նույնիսկ Դոնի զինվորների պարերի, նվագի ու երգի ուղեկցությամբ: Իրոք, սա մի սյուժե է, որ ոչ-պակաս արժանի է «Ահեղ դատաստանի» և «Երուսաղեմի ազատագրության» անմահ ստեղծագործողների կենարար վրձինին և քնարին:

Հրաժեշտ տալով իմ սրտին այնքան սիրելի այդ վայրին, օրհնելով բարի գյուղացիների և նրանց կառավարիչների աշխատանքը, մենք ուղևորվեցինք դեպի Արփաչայի ափերը, որ Թուրքիայի հողերը բաժանում է մեր սահմաններից: Մեր արշավախմբին ավելացան պարոն Չ <երնյավսկին>, որ բացառիկ մի մարդ էր ոչ միայն կրթությամբ, այլև արտասովոր հումորով և կենսուրախությամբ, և իր աշխատակից Հովհան- Սուլթանը, որոնց երկուսին գավառապետը իր հետ էր վերցրել, առաջինին՝ տեղանքը չափելու, իսկ երկրորդին՝ ցույց տալու համար այն վայրը, որտեղից Երևանի սարդարը մտադիր է եղել Արփաչայի ջուրը տանել դեպի իր կավվածները: Ճանապարհին մեզ հասավ նաև արքեպիսկոպոս Շ <ահխաթունին>: Յուրաքանչյուրն ուներ իր մարդիկը և ուղեկցողները. միայն ես, խղճուկս ճանապարհորդում էի ուրիշի հաշվին և ուրիշի ձեռքով, որ ինձ զիջել էր գավառամասի պետ պարոն Ֆոն Վ. -ն:

Այստեղ, ի դեպ, պետք է նշել, որ գիտական աշխարհը ինձնից բազմիցս գանազան տեղեկություններ է պահանջել՝ ինչպես պատմական, այնպես էլ, հատկապես վիճակագրական, բուսաբանական, ժողովրդական լեզենդներ, հեքիաթներ և այլն: Չնայելով իմ դպրոցական

պարապմունքներին, որոնք ինձանից խլում են համարյա ամբողջ ցերեկը, այնուամենայնիվ, ես հաճույքով և շնորհակալությամբ կցանկանայի,- ըստ իմ ուժերի և գիտելիքների, - բավարարել ինձ համար այնքան հրապուրիչ և հաճելի նրանց պահանջները: Բայց երգեր, լեզենդներ և բույսեր ու սերմեր հավաքելու, պատմական ավանդություններն ու փաստերը ստուգելու, ժողովրդի ամբողջ կենցաղը ճշմարտացի կերպով իմանալու համար պետք է ո՛չ թե մեկ օր, այլ շաբաթներով, հաճախ նաև ամիսներով ճամփորդել և ապրել այն վայրերում, որտեղից կարելի է քաղել տեղեկություններ, բայց միթե՞ կարելի է այդ բոլորն անել, և որ ոչ պակաս կարևոր է, ընտանիք կերակրել 372 ռուբլի իմ աշխատավարձով: Տվեք ազատություն և միջոցներ, այն ժամանակ այդ բոլորը հեշտ և հարմար կլինի ձեռնարկել: Յոթ տարի սրանից առաջ ես մի փոքրիկ հողված գրեցի Մ. Պետերբուրգի ակադեմիային մեր գուսանների մասին, որոնք միայն ամբոխին են հայտնի, և խնդրեցի ուշադրություն դարձնել այդ հարցին, որով ամենից ավելի կարելի էր իմանալ ժողովրդի թե՛ կենցաղը, թե՛ բնավորությունը և նրա մտավոր ու բարոյական բոլոր ըմբռնումները, բայց գործը, չգիտեմ ինչո՞ւ, մնաց առանց որևէ հետևանքի: Նախանցյալ տարի պարոն կոմս Բ <ենկենդորֆի> ցանկության համաձայն, ծառայությունից ազատ ժամանակս, հենց Քրիստոսի ծննդյան տոներին, ամենադաժան ձմռանը, իմ հաշվին ես ուղևորություն ձեռնարկեցի դեպի քրդերն ու եզդիները՝ պատմության այդ ֆենոմենները, երկու շաբաթ ապրեցի նրանց մեջ, ծերերին և կանանց թանկարժեք նվերներ բաժանեցի, որպեսզի գրավեմ նրանց վստահությունը. և այդպիսով, նրանց հրապուրելով, ավելի հարմար և հաստատ կերպով, ամեն ինչի մեջ կասկածամիտ այդ վայրենիներից իմանամ բոլոր արժեքավոր տեղեկությունները նրանց բարքերի, սովորույթների, հավատալիքների, բնավորության և նույնիսկ պոեզիայի մասին. երկու ամսից ավելի, գիշերներն ամբողջ աշխատում էի,- քանի որ ցերեկներն աշխատելու ժամանակ չունեի,- գրեցի մի, ոչ-պակաս հետաքրքրական և բավականաչափ մեծ հողված, որի մասին էջմիածնում անձամբ ինձ դրվատական կարծիք հայտնեց գիտնական գնդապետ և պարոն փոխարքայի աղյուտանտ պ. Մ<ուրավյովը>: Հողվածը գրել եմ գերմաներեն. շատ գովասանքներ եմ լսել նրա մասին. ոչ պակաս ծախսի տակ ընկա. ըստ հնարավորին շատ աշխատեցի, կազմեցի և արտագրեցի ինքս մենակ, իսկ այժմ, աստված գիտե, որտեղ՝ Գերմանիայում կամ Թիֆլիսում, փտում է այն:

Իհարկե, իմ մասին խոսելն անհամեստություն է, բայց առիթն և անհրաժեշտությունն ստիպում են ինձ դիմել այդ ծայրահեղությանը: Մի՞ թե այդ բախտին չեն արժանացել նաև ութ տարի սրանից առաջ, հայազգի պատանիների և նույնիսկ ժողովրդի միջին դասի օգտագործման համար գրած մանկավարժական իմ բոլոր աշխատությունները, որ նախաձեռնած եմ եղել ինձ համար ավելի ծանր մի ժամանակաշրջանում, քան այժմ է, երբ ես մենակ ղեկավարում էի և՛ Թիֆլիսի գավառական դպրոցը, և՛ իմ մասնավոր պանսիոնը, որի մասին ամբողջ Թիֆլիսը,- ի՛նչ եմ ասում՝ ամբողջ գիտական աշխարհը գիտե, թե ինչպես բարգավաճեց և ի՛նչ վախճան ունեցավ: Այդ գրքերը թվով երեքն են՝ Ընթերցարան ժողովրդական ուսումնարանների համար, որ կազմված է նորագույն ժամանակների ամենալավ մանկավարժներ մեթոդով՝ և որը նույնիսկ տպագրված է, բայց տասը տարի է ինչ, առանց գործածելու, անօգուտ ընկած է հենց միայն նրա՛ համար, որ Թիֆլիսի գիմնազիայի խորհուրդը, որ մեր մերձավորագույն իշխանությունն է, չիմանալով ո՛չ հայոց լեզուն և ո՛չ էլ ժողովուրդը, հենվելով իրենց գիտնական համարող հայերից

ումանց կարծիքների վրա, մարդիկ, որոնք,- նրանց կշտամբելու համար չէ, որ ասում եմ,- նոր մանկավարժությունը գիտեն չինացուց ոչ լավ, ոչ էլ վատ, գիրքը բաց չեն թողնում հենց միայն նրա համար, որ դա գրված է հասարակ ժողովրդին՝ ընդհանուրին հասկանալի լեզվով. իսկ գրաբարը,- որով այժմ էլ խեղճ մանուկներին տանջում են, և ոչ թե ուսուցանում, որով ժողովրդից ոչ ոք ո՛չ գրում է, ո՛չ էլ խոսում, բացի հոգևորականներից, որոնք շատ աշխարհականներից վատ են հասկանում այդ լեզուն,- աշխարհաբարից այնպես է տարբերվում ինչպես նոր հունարենը հնից, իտալերենը՝ լատիներենից և այլն: Մյուսը քերականություն էր, ծավալով ոչ-մեծ, որ ցույց էր տալիս երկու լեզուների՝ <գրաբարի և աշխարհաբարի> ամենակարևոր և ամենաանհրաժեշտ առանձնահատկություններն ու բնույթը: Երրորդը, գիտնական մանկավարժ Տապպեի անմահ ստեղծագործությունն էր, որը, նման երկերով ամենահարուստ երկրում՝ Գերմանիայում արժանացել է արդեն չորս հրատարակության: Դա նրա ընդարձակածավալ ռուս-գերմաներեն քերականությունն է, որը նույն նպատակով վերակազմել և վերամշակել եմ հայերի համար: Հանգուցյալ ֆլիզել-ադյուտանտ կոմս Բենկենդորֆը և ժողովրդական լուսավորության մինիստր պարոն կոմս Ուվարովը այդ աշխատանքների համար ինձ քաջալերեցին, Ս. Պետերբուրգի ակադեմիան ավելի քան լավ գնահատելով հավանություն տվեց, բայց, այնուամենիվ, նույն (Թիֆլիսի) գիմնազիայի խորհուրդը չբարեհաճեց գործադրության թույլատրել միայն նրա՝ համար, որ դրանք իմ աշխատություններն էին:

Այո, խորհրդի անդամներից մեկը, ավագ ուսուցիչ Ֆ <իլադելֆինը> դեռ համարձակվեց արտահայտվել ահա թե ինչպես. «Կառավարությունը ցանկանում է ոչնչացնել տեղական լեզուները, իսկ դուք ուզո՞ւմ եք դրանց կրկին կենդանացնել և ամրապնդել»: Մինչդեռ կառավարությունը, չբավականանալով նրանով, որ թույլատրել է և օրենքով որոշել տեղական լեզուները դասավանդել Անդրկովկասի բոլոր ուսումնարաններում, նաև երկու տեղ՝ Ս. Պետերբուրգի և Կազանի համալսարաններում բաց է արել արևելյան լեզուների ամբիոններ՝ ընդունակ և պիտանի թարգմանիչներ պատրաստելու համար, իսկ ո՞րտեղ կարելի է այդպիսիք ավելի լավ և ավելի հեշտ պատրաստել, եթե ոչ հայրենի երկրում, ուր թե՛ լեզուն է կենդանի և թե՛ ժողովուրդը, և պատանուն կարող են ավելի շուտ սովորեցնել, քան թե օտար երկրում պրոֆեսորների մեկ կամ մեկ ու կես ժամ տևող դասախոսությունները: Եվ ուսումնական մարզում 11 տարվա իմ ծառայության ընթացքում ինչքան ցանկացել և կարողացել եմ՝ աշխատել եմ հոգուտ Անդրկովկասի այն ժողովուրդների, որոնք, վրացերենից բացի, հիմնական ուսուցման համար չունեն ոչ մի ձեռնարկ: Այդ գրքերը փտում են փոշու մեջ, ինչպես և իմ բոլոր իդձերը, ցանկությունները և թույլ գիտելիքները՝ սառած սրտումս, որը չի ցանկանում ենթարկվել ճնշումների: Մակայն ես շատ հեռացա ուղիղ ճանապարհից: Նախախնամությունն ամեն ինչ կպարզի իր ժամանակին. ես հույսս նրա վրա եմ դրել, և լռում եմ: Մեր ուսումնարանների մասին խոսելու և դատելու ժամանակը չէ հիմա:

Մեր քարավանը, որ այժմ բաղկացած էր ավելի քան քսան հոգուց, զվարթ շարժվում էր դեպի Արփաչայի ափերը: Անապատը և ցերեկվա տապը ոչնչով չէին ընդմիջում, ավելի քան մի ամբողջ շաբաթ միայն կախարդական երազանքներից և անքնությունից հուզված և

անհանգստացած, մայր բնությունը, վերջապես, պահանջեց այնքան բնական, յուրաքանչյուր մահկանացուի համար այնքան քաղցր տուրքը, և ես, չնայած պաստոր, ինչպես և դոկտոր պատվավոր կոչումներին, որ ձրի, առանց տանջալից քննության, պարզել էին ինձ իմ բարի ընկերները, չնայած Տրդատի, Հայկի և Գագիկի պանծալի անուններին, որոնցով նրանք ջանք էին գործ դնում իմ մեջ ներարկելու որոշ չափով եռանդ, առույգություն և կյանք, մինչ այն ժամանակ չէի կարողանում ազատվել Մորփեոսի հրապուրանքից, անքնության և քնի կախարդական աշխարհից, քանի դեռ աչքերս չէին բռնկվել վերոհիշյալ գետի ափերին բացվող հիասքանչ պատկերներով, գետի, որ նույն բնույթն ու հատկանիշը ունեն, ինչ որ Արաքսի մերձակայքում, սակայն, որոնք իրենց մեծությամբ և վայրի տեսքով տասնապատիկ ավելի սարսափելի և ավելի ազդու են նրանցից: Թե որ գերեզմանիս մեջն էլ լսեի «Բագարան» անունը, կհառնեի դամբարանից, որպեսզի երկրպագեի հայրենի սրբություններին ու հնություններին, այն ինչ իմ աչքերի առջև կանգնած էր նա, քաջ և բարեպաշտ Բագրատունիների առաջին սրբազան աթոռանիստը, երկար ժամանակ նաև նրանց արքայական դամբարանը. ընկած էր նա մեզանից հեռու, թուրքական սահմանի վրա, ավերակների կույտերի, լավաների և անմատչելի ժայռերի մեջ, որոնք հեռադիտակի օգնությունն էին պահանջում, որպեսզի կարելի լիներ ավելի ազահաբար, ավելի անհագուրդ կերպով ներսուզվելու նրանց խորհրդի, վեհության, բարբարոսներից և ժամանակից խոցված նրանց սրբության մեջ. սրբություններ ու հնություններ, որ հավաքել է վերոհիշյալ երկու քաղաքների հիմնադիր Երվանդ II-ը, և որ այստեղ գոյություն ունեն այն ժամանակներից, երբ Հայաստանում տիրում էր հեթանոսությունը: Այդ քաղաքի մասին ահա՛ թե ինչ է գրում Մովսես Խորենացին իր «Պատմության» II գրքի 37-րդ հատվածում. «Նա (այսինքն՝ Երվանդը) Ախուրյան գետի (Արփա-չայ) վրա կառուցեց տեսքով Երվանդաշատի նմանվող մի քաղաք, բայց որը առաջինի համեմատությամբ ավելի քիչ տաճարներ և մեծանոր ուներ. Արմավիրից (Վաղարշակի հնագույն մայրաքաղաքից) այնտեղ տեղափոխեց ազգային բոլոր կուռքերը, հենց միայն այն պատճառով, որ վախենում էր նրանց թողնել իր մայրաքաղաքում՝ Երվանդաշատում, որպեսզի վերջինս վտանգի չենթարկվեր, երբ ժողովուրդը խուռն բազմությամբ գար կուռքերին երկրպագելու: Եվ քանի որ այնտեղ հավաքված կուռքերը շատ էին, քաղաքն անվանեց Բագարան, հայերեն բագին, այսինքն՝ կուռք բառից, արան՝ տեղ, վայր ցույց տվող վերջավորությամբ, ինչպես՝ գենարան (գոհաբերության սեղան), վարժարան (դպրոց) և այլն: Եվ այսպիսով, բագարան ռուսերեն թարգմանությամբ նշանակում է *идолище* կամ *капище*, չնայած, ո՛չ առաջին, ո՛չ երկրորդ բառը ռուսերենում չունեն այն նշանակությունն ու իմաստը, ինչ որ բագարանը, որովհետև *идолище* բառը ցույց է տալիս առարկայի վիթխարի լինելը, իսկ *капище*- միայն շենքը (կռատուն), այնինչ Բագարանը թե՛ կառատուն էր և թե՛, հետագայում, ահագին մի քաղաք, որ ուներ մեծ ամրոց և ապրում էր բուռն ու հրապուրիչ կյանքով:

Բագարանը Բագրատունի թագավորների մայրաքաղաքն ու դամբարանն էր՝ մինչև մայրաքաղաքը Անի փոխադրելը. թագավորների մարմինները հետագայում ամփոփում էին Ղոշա-վանքում, որ գտնվում է Անիից դեպի հյուսիս, 12 վերստ հեռավորության վրա: Այդ քաղաքից ոչ հեռու, դեպի հարավ գտնվում էին մյուս հիշարժան վայրերը նույն Երվանդի տնկած հսկայական անտառի հետ միասին՝ Երվանդավանք, որ նշանակում է Երվանդի պարտության

վայր, և Ծննդոցը: Առաջին անունը Մովսես Խորենացին իր «Պատմության» II գրքի 43-րդ հատվածում բացատրում է Արտաշես 2-րդի կողմից՝ Երվանդի կրած պարտությամբ, որը և Երվանդն անվանեց Մարաց Մարդ, այսինքն՝ մարերի ճամբար, որովհետև նա (Արտաշեսը) մարաց զորքերով ելավ նրա (Երվանդի) դեմ: Երկրորդի (Ծննդոց անտառի) մասին Խորենացին II գրքի 38-րդ հատվածում ավելացնում է նաև, որ Երվանդը հատկապես որսորդության համար էր տնկել այդ անտառը, որը հետագայում լցվեց զանազան վայրի գազաններով: Սրանից զատելով, կարելի է եզրակացնել, որ նախկինում, առանց անտառապատման կորպուսի հաստատության, ավելի շատ էին հոգ տանում այդ կարևոր խնդրի մասին, որը ոչ մի տեղ այնքան անհրաժեշտ չէ, և մշակման համար էլ ոչ մի տեղ այնքան հեշտ և հարմար չէ, որքան Հայաստանում: Երևանի գավառում ինչքան ճահիճներ և ճահճոտ վայրեր, առուներ և «սևջրեր» կան, որոնք ոչ միայն ոչ մի օգուտ չեն տալիս, այլև մեծ վնասներ են հասցնում երկրամասին: Եթե միայն յուրաքանչյուր գյուղացու պարտավորեցնեն տարական 10 ծառ տնկել առուների եզերքին և իրենց գյուղերի շրջակայքում. եթե միայն այդ պարտականությունը դրվի բաղերի կազակների վրա, որոնք պարապությամբ և միայն թղթախաղով են սպանում իրենց երեքամյա ծառայության ժամանակը այս երկրամասում, և հեռանալիս իրենց պահականոցների շուրջը գտնվող տափաստաններն ու անապատները թողնում են նույն վիճակում, ինչպես որ դրանց տեսել էին սկզբում: Դրանով առուներն ու ջրանցքները առմիշտ կամրանային և չէին պահանջի այնքան հաճախ նորոգումներ և ծախսեր, կլիման անհամեմատ կլավանար ներկայիս համեմատությամբ, շինափայտն ու վառելափայտը այնքան թանկ չէին լինի, ինչպես այժմ, երբ մի խորանարդ սաժենին ստիպված ես վճարելու 16 կամ 20 ռուբլի, և երկիրը կփոխակերպվեր իսկական դրախտի: Սարդար Հուսեին-խանն, ասում են, այդ նկատի է ունեցել. և ի՞նչ կա դրանից ավելի հեշտ և օգտակար: Էջմիածնում Հովհան-Սուլթանն էլ արդեն սկսել է դրանով զբաղվել. տա՛ստված, որ շատերը հետևեն նրա գովելի օրինակին: Լորին և կեչին բռնում են նույնիսկ Երևանի այգիներում, ես ինքս այդ փորձել եմ, էլի ի՞նչ է հարկավոր:

Այս վայրերի մերձակայքում է եղել թե՛ հռոմեական, թե՛ հունական պատմիչների հիշատակած Արտազերս ամրոցը, որ, ըստ պատմիչ Բյուզանդի (դպր. IV, հատվ. 19) կառուցել է հայ թագավոր Արշակ II-ը <IV> դարում Ք. ծ. <հետո>: Արտազերս ամրոցի անունը օտարազգի պատմիչները, սխալ արտասանության հետևանքով, աղավաղել են հետևյալ կերպ. Ստրաբոնը՝ Արտաիրա (գլ. 11, 529), Պտղոմեոսը՝ Արտանգարդա (5,13), Շիկոսը՝ Արտազի, Վելլեյուսը՝ Արտազդերա և Արտոզդերասա (գիրք II, 102), Ամիանը (գիրք 27, գլ. 12) և Ֆլորը (գիրք 4, գլ. 12) նույնիսկ՝ Արտակասդա, որ Հայաստանի հնագույն մայրաքաղաքներից մեկն է՝ այժմյան Խոր-Վիրապ վանքի մոտ. Արշակը, տեղի անմատչելիության պատճառով զորքի մթերանոցն այստեղ էր պահում: Այս ամրոցի տակ են խոցել և սպանել Կայոս Կեսարին, որ ուղարկված էր Օգոստոս կայսեր կողմից՝ հայերին հնազանդեցնելու համար, ինչպես այդ մասին վկայում են վերոհիշյալ գրողները: Պարսկաստանի շահ Շապուհը բնակիչների դավաճանությամբ ամրոցը գրավեց և հրի ու սրի մատնեց: Կապույտ բերդը ևս ոչ նվազ կարևոր էր թե՛ իր դիրքով, և թե՛ նրա շուրջը տեղի ունեցած պատմական իրադարձություններով: Արդյոք դա այժմյան Մաղաս բերդը չէ՞, որի մասին հետո: Իսկ Բագրատունիների տիրապետության շրջանում, ինչպես նրանց,

այնպես էլ ժամանակի բոլոր իշխանների և հարուստների կառուցած վանքերի մասին խոսելն ավելորդ է:

Հատված 7

ԱՐՓԱՉԱՅԸ և ԵՐԵԿՈՆ ՆՐԱ ՀՈՎՏՈՒՄ

Ինչպես առաջ էլ հիշեցրել եմ, անցյալի այդ բոլոր վսեմ մնացորդները, որոնք տարածված են հատկապես Արփաչայի աջ ափին, պետք է տեղում տեսնել և համոզվել. պետք է տեսնել այդ սեպածն քարածայրերը, որոնք հավիտենական պարիսպների նման կանգնած էին գերազանցապես արևելքի դեմ հանդիման, որտեղից էին բարձրանում քաղաքական փոթերիկները բոլոր ժամանակներում. վերջապես, դիտող, փորձառու հայացքով պետք է ընդգրկել անձայրածիր ու անսահման այդ ամբողջ հարթավայրը, որ կազմում է այժմյան Ալեքսանդրապոլի գավառն ամբողջությամբ, ռուսական Հայաստանի մի մասը և Կարսի փաշայությունը, որ գտնվում է գետի աջ ափին, և ամբողջ Ասիայում հայտնի է իր բարեբերությամբ, առողջ կլիմայով և փարթամ ու հայտնի արոտավայրերով. այդ ժամանակ միայն, թերևս, կարելի կլինի լիովին հասկանալ հայ թագավորների և ժողովրդի հերոսական, միաժամանակ նաև գործունյա ոգին, արևմտյան Ասիայի այդ փյունիկեցիների, որոնք խաղաղության օրերին աշխատասեր են և հեզ թշնամիների սրերի դեմ՝ արիասիրտ և համբերատար, մտքի և բարոյական ուժի զարգացման մեջ՝ ճոխ և քնքուշ, ազգային սրբությունների անձեռնմխելիությունը պահպանելիս՝ հպարտ և անընկճելի, և որոնք, վերջապես, կռվախնձոր են եղել բոլոր ժողովուրդների միջև՝ բոլոր դարերում:

Պատմությունը լռում է այն ժամանակների մասին, երբ այդ ժողովուրդն էլ թափառական կյանք է վարել, ինչպես դա տեղի է ունեցել հին և նոր աշխարհի բոլոր, նույնիսկ ամենաքաղաքակիրթ ժողովուրդների կայնքում: Նրանց լեզուն, կրթությունը և քաղաքացիական կազմակերպությունը գալիս են նախապատմական ժամանակներից, և Քսենոֆոնը 400 տարի Քրիստոսի ծննդից առաջ նույնիսկ նրանց գտել է այն վիճակում, ինչ վիճակում որ մենք նրանց տեսնում ենք այժմ: Ուր որ հասել է այս ժողովրդի ձեռքը՝ մեղուների պարսի նման՝ ընտրել է իր պաշտպանության համար բնական ամրություններ, իր գործունեության համար՝ նպաստող և բարերար վայրեր: Մի ոտով կառչելով իր հայրենի ժայռերի և լեռների ամրություններին, նա իր հարևաններից շատերի նման չի սպասել հարմար առիթի և բռնակռի՝ զիշատիչ գազանի նման օգտվելու ուրիշի բարիքից, այլ մեղվի նման կայտառ և ժրաջան, եռանդով և սիրով թռել է թե՛ հեռուները, թե՛ ծաղկալից, փարթամ իր դաշտերը՝ կյանքի հյութը հավաքելու. նա ոչ-նվազ չափով աչքի է ընկել անվեհությամբ, համարձակությամբ և մոլեգնությամբ՝ թշնամուն ետ մղելիս, երբ վերջինս առանձին-առանձին հարձակվելով, փորձել է դիպչել նրա փեթակներին. վերջապես, իր ամբողջ գործունեությունը փոխադրել է օտար երկրներ ուր նա ցրիվ է եկել՝ իր հայրենիքը մասամբ, նույնիսկ հզորագույն պետությունները տակն ու վրա անող բազմացեղ բարբարոսների անթիվ հորդաններին միահամուռ դիմադրելիս:

Քրիստոնեությունը, երկրի ֆիզիկական դիրքը և Հայկի գավակների բնածին հակումը նստակեցության, աշխատասիրության, բարգավաճման,- այլ ոչ միայն սուկ արդյունաբերելու, որով այժմ նրանք աչքի են ընկնում և որի համար նրանց այնքան դաժանաբար և անարդար կերպով մեղադրում են,- բոլոր բարբարոսներին և ոչ բարբարոսներին գրգռեցին և հրապուրեցին ո՛չ միայն բաժան-բաժան անելու նրանց հողերն ու գանձերը, այլև կլանելու հենց ժողովրդին, ամենաթանկագին այդ գանձը՝ իրենց երկրները և պետությունները մշակելու և հարստացնելու համար: Շահ- Աբբաս մեծը Հայաստանն ամայացրեց հենց միայն նրա համար, որպեսզի Պարսկաստանը ծաղկեցնի: Նա Սպահանում հայերի համար տաճարներ և պալատներ կառուցեց, որ նրանց ստիպի մոռանալ իրենց հայրենի տաճարներն ու պալատները, որ նրանք, այդպիսով, սիրով ապրեն ու աշխատեն օտար երկրում: Իսկ այժմ այդ ապարանքները մնացել են ամայի, անշուք, որովհետև մեծ նվաճողի ու քաղաքագետի հետնորդները այնպես չհասկացան և նույնիսկ հիմա այնպես չեն հասկանում պետության իրական շահը: Թուրքերի և պարսիկների մեջ այժմ էլ յուրաքանչյուր ուղղափառ մահմեդականի վրա անհրաժեշտ պարտականություն է դրվում՝ գեթ զգեստով պատասպարել բաց դաշտում քնած Արամի գավակին: Խելացի թագավորներն ու օրենսդիրները մտածում և դատում էին այսպես, իսկ ամբոխն այլ կերպ վարվեց: Ռուսաստանի և եվրոպական այլ պետությունների՝ հայերին տված հրովարտականներն ու արտոնությունները պարզ կերպով ապացուցում են նրա կարևորությունը քաղաքական կյանքում: Թուրքիան և Պարսկաստանը երբեք չեն մոռանա այն վերքերը, որ նրանց հասցրին այդ երկրներից հեռացող և Անդրկովկասի գանազան մասերը վերաբնակված հայ գաղթականները՝ 1826-1829 թթ. Ռուսաստանի՝ հիշյալ պետությունների հետ վարած պատերազմից հետո: Ոչ պակաս ճշմարիտ է և այն, որ այդ ժողովրդից խլում են մարտական ոգին:

Դարավոր ստրկությունը, իհարկե, զինաթափ է արել հայերին և նրանց վրա թողել անվճռականության կնիքը, և շատերի մեջ առաջացրել զզվանք դեպի զենք կրելը, մի բան, որ հատկապես նկատելի է թուրքահայերի, մասամբ նաև պարսկահայերի մեջ. սակայն մի՞թե Ղարաբաղի հայերը դրանց եղբայրները և դավանակիցները չեն, որոնք համարյա մինչև մեր դարի սկիզբը, շրջապատված տեղի բեզերով և խաներով, ունեին և պաշտպանում էին իրենց ինքնուրույնությունը: Ղարաբաղի մեկիքները իրենց հարևաններից ոչ պակաս աչքի են ընկել մարտական գործերով և ոգով: Մի՞թե նույն այդ ոգով և կյանքով չէ՞ն ապրում Չերքեզահայերը՝ նույն այդ լեռնեցիների նման: Մի՞թե հայերը չեն եղել քրդական շատ ցեղերի և համայնքների նախնիները, որոնք բռնությամբ են ընդունել թե՛ մահմեդական կրոնը, թե՛ ապրելակերպը, և թե՛ այդ վայրենիների բնավորությունը: Հայեր չէ՞ն, միթե, Խոսրով և Մանուչար խաները,- Թիֆլիսի գերիները,- որոնք մեր օրերում դրդացրին ողջ Պարսկաստանը: Կովկասի տարեգրություններում դեռ ինչքա՛ն հռչակավոր հայերի անուններ կան՝ նրա՝ հյուսիսի արծվի պաշտպանության տակ մտնելու ժամանակներից: Բավական է միայն նրանց առաջ մղել, այն ժամանակ նրանք կլինեն բոլորովին նույնը, ինչ որ էին առաջ՝ կգործեն և՛ մտքով, և՛ զենքով: « Հայերին մեծ ապագա է սպասվում», - հաճախ ասում էր ինձ սենատոր Հ <անը>, որ ինձ սիրով էր վերաբերում: Տա՛սսոված. մենք դրան էլ սպասում ենք, և ցույց կտանք, որ Հայկի և Ռյուրիկի արժանի գավակներն ենք:

Ժամանակին միլիոնավոր ժողովրդի եռուզեռու լցված ժայռերի մեջ, ցրտաշունչ, ջինջ, աշնանային այդ գիշերը, Արփաչայի մոնյունի տակ, զգգված, ծածկված քրդական վրաններում, որտեղ ամեն կողմից փչում է քամին,- այդ անհանգիստ, անհաշտ ժողովրդի կեղտոտ, ծխացող գետնափոր ձմեռանոցների մոտ մեր անցկացրած երեկոյից ավելի ուրախը՝ հավիտյան մոլեգին, հավիտյան հառաչող այդ գետը տեսել էր միայն Բագարանի և մեզանից 30 վերստից ոչ ավելի հեռավորության վրա գտնվող Անիի ծաղկման օրերին: Ռուսական ինքնաեղի խլթխլթոցը, անգլիական պորտերի փրփրալը, շամպայնի և նոյան այգիների բարերար հյութի շվոցով ցայտալը, մեր բոլոր ընկերների, նույնիսկ՝ խեղդող-նեղիկ խցերից դուրս պրծած Էջմիածնի վանքի խաղաղ բնակչի բարեկամական, սրտալի տրամադրությունը,- այս բոլորի հանդեպ խիստ հակադրություն էին կազմում՝ սև, կիսամերկ, լայնաթիկունք, հաստափոր և ընդհանրապես չաղիկ, բայց ուրախ քրդուհիները իրենց խայտաբղետ զգեստներով, քրդուհիներ, որ այդ վայրի, տխուր վայրերում իրենցից ներկայացնում էին կենդանի ֆուրիաներ, որոնց համար այդ բոլորն ո՛չ մեծ Մոդուր, ո՛չ չինական կայսրը՝ իրենց ամբողջ փայլով ու հարստությամբ չէին թվա ո՛չ այնքան շքեղ, ո՛չ էլ այնքան սարսափելի, որքան մեր համեստ քարավանը . նրանց սահմանափակ երևակայության մեջ այդ անապատում, մեր քարավանի նման ոչ մի բան երբեք չի խախտել նրանց մշտական հիացմունքը դեպի իրենց արծվաքիթ, սարսափելի ամուսինները, խայտաբղետ բաճկոններով, մերթ կողքի թեքված, մերթ գլխին բրզաձև ցցված կարմիր քոլոզներով, լայն, քաթանե սպիտակ շավարներով, զինված՝ կեռ թրերով, ատրճանակով, վահանով և եղեգնյա նիզակով՝ ծայրը ցցունքով զարդարված . ամուսիններ, որոնք իրենց կանանց չեն տարբերում իրենց իսկ փոքրիկ, նիհար, բայց ամրակազմ, կրակոտ և դիմացկուն ձիերից: Այդ վայրենիների ըմբռնումով, միայն ստրկությունը, տանջանքը, ահը և անսահման իշխանությունը ի վիճակի են ինչպես ձիերին, այնպես էլ կանանց սանձահարելու, զսպելու և սովորեցնելու՝ լուռ ու մունջ հնազանդվել իրենց զազանաբարո տերերի կամքին, քմահաճույքներին և կրքերին:

Հատված 8

ԱՆԻԻ ՃԱՆԱՊԱՐՀԸ

Մեր հեծելախումբը, որ, ի միջի այլոց, կազմված էր նաև ֆանտաստիկ կերպով հագնված բազմաթիվ քուրդ ցեղասպաններից, որոնք, ասես շքախումբ կազմած, փոխառփոխ ուղեկցում էին իրենց բարի իշխանավորին, ճանապարհ ընկավ վաղ առավոտյան, թարմ եղանակին, ընթանալով սկզբում կիրճի միջով, գետի ձախ ափով, ապա կրկին հարթավայրով, ուղիղ դեպի հյուսիս, ուր գտնվում էր մեր ուղևորության գլխավոր նպատակակետը: Այստեղ էլ ես իմացա, թե ինչ առիթով էին մեզ ուղեկցում երկու երիտասարդ պաշտոնյաները . պարոն Բ<լավատակին> իր գրասենյակի պաշտոնյաներից երկուսին վերցրել էր իր հետ, որպեսզի նրանց առիթ տա զվարճանալու և հետզհետե զարգանալու: Լավ, հոգատար իշխանավորի հրաշալի՝ հատկություն: Յուրաքանչյուրի դեմքն անհամբերություն էր արտահայտում: Մեզանից յուրաքանչյուրի լեզվի վրա պտտվում էր մի ինչ որ բան, որ կորչում էր խոր, պերճախոս

լռության մեջ: Եկեղեցիների, քարավանների, աշտարակների ավերակները, որոնք տրտում տեսքով դուրս էին ցցվել այդ գետի (Արփաչայի) երկու ափերին, և վերածվել էին քրդերի ձմեռանոցների,- ամենուրեք իրար էին հաջորդում: Այդ ավերակների բնակիչների ամենուրեք մեզ ցույց տված սիրալիք ընդունելությունը, Աբրահամի ժամանակների նահապետական կենցաղավարությունը, նրանց ձիարշավներն ու ձիամարզումները, նրանց թուխ, խիստ դիմագծերով դեմքը և Հոմերյան հերոսների այրական, ասպետական կեցվածքը և երկրամասի կառավարչապետի խիստ, բայց ոչ պակաս նաև բարեկամական վարվեցողությունը նրանց հետ. նրանց վարքի և կենցաղավարության նկատմամբ այն խրատները, որ երկրամասի կառավարչապետը տալիս էր նրան, երբ այժմ, առաջին անգամ լինելով Երևանի գավառում, նա մտնում էր նրանց մենավոր վրանները. նրա առատաձեռնությունը, բնակիչների՝ նրան մատուցած ամենափոքր ծառայության համար. կառավարչապետի անօրինակ անշահասիրությունը, երբ նրան մատուցում էին զանազան, ոչ-պակաս, թանկարժեք ընծաներ, ինչպես՝ ձիեր, կովեր, և այլն, մի բան, որ ասիացիների մեջ համարվում է հյուրասիրական ամենասուրբ պարտականությունը, հատկապես այն դեպքում, երբ հյուրը կարևոր անձնավորություն է, էլ չեմ ասում՝ եթե նա երկրի կառավարիչն է, որի համար Պարսկաստանում այժմ էլ ճանապարհի մեջտեղը կամ տան շեմքին ոչխար կամ գոմեշ են մորթում և գորգերով ու թանկագին կերպասով ծածկում նրա ճանապարհը. հյուրը տանտիրոջ տանից դուրս գալիս, նրան ընծա են բերում գեղեցիկ զարդարված ձիեր. այդ պարգևները, որ կամավոր են, հյուրի կողմից մերժվելու դեպքում՝ վիրավորանք է տանտիրոջ համար. կառավարչապետի փառաբանական վերաբերմունքն ու հարգանքը ծերերի և բարեբարո մարդկանց նկատմամբ. խիստ հանդիմանություններն ու սպառնալիքները՝ անուղղելիների և իրենց վատ պահողների հանդեպ. այս ամենը, ամենը կարող էին հարուստ ու հիանալի մտավոր սնունդ տալ նույնիսկ դիտողականությունից զուրկ մարդուն, բայց մենք Անիի՝ ն ենք մոտենում: Մեր բոլոր զգացմունքները, մեր ամբողջ ուշադրությունը բռնկված էր միայն մի ցանկությամբ, միմիայն մի ուխտով, սրբազան, սքանչելի, ոգևառ, սրտամորմոք մի ուխտով, և այդ պահին մեր գլխով սրաթռիչ և խորապես խոյացող այն միտքն էր անցնում, թե որքան մեծ են ու պանծալի, անցողական և ունայն աշխարհիս բոլոր բարիքները և ստրկորեն դրանց հետամտող ժողովուրդները:

Դեռևս հեռվից, 20 վերստից ավելի տարածության վրա, կողք- կողքի վրա գտնվող ոչ-մեծ բլուրներից մեկի գագաթին, մեր առջև, ադոտ կերպով ուրվականի նման երևաց գունատ, դեղնա-կարմրավուն և աշնանային արևի պայծառ շողերի մեջ սպիտակին տվող աշտարակ: - Անին է այդ աշտարակի հետևը,- ասում էին հաճախ մեզ ուղեկցող քրդերն ու հայերը՝ իրենց պարզասրտությամբ գովելով Անիի մե՛րթ եկեղեցիները, մե՛րթ բերդը և սրանց գեղեցկությունները, և հատկապես նրա գետնուղին, որ, ինչպես ավանդությունն ասում է և պատմագիրները հաստատում են, արևելյան ժողովուրդների համար հանդիսանում է որպես երկրորդ եգիպտական լաբյուրինթոս, որը, սակայն, իր մեծությամբ և շքեղությամբ անհամեմատ գերազանց է նրանից, ուր մտնողը, առանձնահատուկ դյուրանքի ենթարկվելով, իր առջև տեսնում է՝ շքեղությամբ ու զանձերով շքեցուցիչ բոլորովին նոր մի աշխարհ: Խանութների մի ամբողջ շարք, մի հսկայական շուկա՝ լցված ընտիր կտորներով. թանկագին քարերով, ոսկով և

արծաթով՝ յուրաքանչյուր քայլափոխին հիացմունք են պատճառում ապշած եկվորին: Խանութներից յուրաքանչյուրի մեջ, ամենալուրջ դիրքով, շքեղ հագնված նստած է խանութի տերը, որ, համարյա կենդանի, խոսուն դիմագծերով, հրապուրում է սարսափից և զարմանքից քար կտրած ուղևորին: Վերջինս ամենուրեք կյանք է տեսնում, բայց անշարժ, անձայն, ասես դյուրանքով ընդարմացած կյանք: Ուղևորի հետաքրքրությունը բորբոքվում է, աչքերից փախչում է քունը. այդ բարիքները թեկուզ ամենափոքր չափով վայելելու ցանկությունից թրթռացող սիրտը այլևս ի վիճակի չէ գերծ մնալ գայթակղությունից. ձեռքն ակամայից ձգվում է դեպի ոսկու կույտը՝ շոշափելու այն, և մի ակնթարթում թե՛ տերը, թե՛ նրա գանձերը փոշի են դառնում և չար ոգիների խարդավանքով այստեղ ընկած դժբախտը կենդանի թաղվում է առհավետ՝ հազարավոր անցքերի, սենյակների և փողոցների ոլորապտույտներում, որը ոչինչ չնշանակող հունական լաբյուրինթոսը չէ՛, այլ թուրքական, շատ հաջող բնութագրող՝ Գեղարգյալմազը, որ բառ առ բառ նշանակում է հետևյալը. «Կգնա՝ չի դառնա»:

«Հազար ու մեկ գիշերներում» Շեհերազադայի հեքիաթների ընթերցողները այս դեպքում շատ լավ կարող են բացատրել Անիի հազար ու մեկ հայկական եկեղեցիների այլաբանությունը, համեմատելով այն արաբական հեքիաթների թվի հետ, և որոշել, թե ո՞րտեղից է վերցրած ստեղծագործական երևակայությամբ միայն գունագարդված այդ «Գեղար-գյալմազի» առասպելների սյուժեն: Ոչ պակաս տարօրինակ է նաև այն, որ մեր արևելյի հեքիաթ ասացողները այդ բոլորը պատմում են այնքան կենդանի, ճշմարտանման և նույնիսկ բնականորեն, հիշատակելով թե՛ տարին, թե՛ այնտեղ կորածների թիվը, որ նման խորամիտ, բայց իրենց տեսակի մեջ գեղարվեստական-հրաշապատում, մտացածին բաներին չհավատացողն էլ, ակամայից, սարսուռ է զգում՝ լոկ միայն հետաքրքրությունից իրեն նման փորձության ենթարկելու մտքից:

Միջին դարերում, բոլոր ժողովուրդների մեջ,- նույնիսկ քրիստոնյա,- որոնք այդ ժամանակ զորեղ էին և Բագրատունի հայ թագավորական դինաստիայի հետ հարաբերություններ էին պահպանում, միայն արաբները, այդ ազնիվ, անզուգական, զարգացած և մեծահոգի ժողովուրդը և նրա՝ ո՛չ նախանձից, ո՛չ ընչաքաղցությունից և ո՛չ էլ չարությունից չկուրացած, բայց բոլոր մեծ, բոլոր գեղեցիկ գործերով ոգեշնչված խալիֆները թե՛ Բաղդադում, թե՛ Կորդուքում՝ Հարուն-ալ-Ռաշիդը, Ալ-Մանսուրը, Մաքսամը, Խարաչա-Ամիրը, որոնց անուններով պարծենում է նաև քրիստոնյա ժողովուրդների պատմությունը. միայն խալիֆները՝ Մեքքայի մարգարեի համեստ հետևորդները գիտեին և ըմբռնել էին, դեռևս Քրիստոսի ծննդից հետո, 5-րդ դարում հանգած, և կոպիտ ու վայրենի հարևան բոլոր ժողովուրդների մեջ այնքան ուժեղ, այնքան օգտակար Մեծ Հայաստանի հզոր թագավորության վերականգնման ամբողջ կարևորությունը, և ձգտում էին ամեն կերպ սատարել, ուժեղացնել և զարդարել նրան՝ համոթ և ի նախատինս մեր քրիստոնյա եղբայրակիցների: Խոսքս վերաբերում է ոչ այլ ոքի, քան հույներին և նույնիսկ վրացիներին, որոնք, օգտվելով մերթ հունների և մոնղոլների արշավանքներից, մերթ պարսիկների և թաթարների կատարած ավերածություններից, քաղցած անգղների նման պատրաստ կանգնած, հարմար ժամանակ և առիթ որսալով, իրենց կիրճերից և ծակուծուկերից նետվում էին պատառոտված, արդեն պատրաստի որսի վրա, իրենց ստոր կրքերին՝ ընչաքաղցությանը և

կրոնական անհանդուրժողականությանը հագուրդ տալու համար: Բայց նրանց, ինչպես և նրանց արարքների մոլի դրվատողներին, Թիֆլիսի երիտասարդությանը, կպատժի պատմությունն ու քննադատությունը. դրա համար էլ դիմենք վերջիններիս. դեռևս վիճելու ժամանակը չէ:

Աշոտ III Ողորմածը և առաջին օծյալ Բագրատունի թագավորը, որ Անին իր արքայանիստը դարձրեց <961> թվին, առաջինը Բաղդադի խալիֆ Մաքսամից ստացավ թագ և արքայական բոլոր նշանները: Նրա որդին՝ Սմբատը, որին Աշխարհակալ են կոչել, նույն թագն ու արքայական նշաններն ստացավ երկու անգամ, բայց Գագիկը, այդ թագավորական տան վերջին զարմը, դավաճանորեն հրավիրվելով Կոստանդնուպոլիս, մեռավ տարագրության մեջ, որպես աքսորական. . .

Այդպիսով, արաբները, որոնց թուլացումով թուլացավ նաև Բագրատունիների թագավորությունը, իրենց ամբողջ ճանապարհին՝ Արաբիայից մինչև Հայաստան, տեսնելով միայն տափաստաններ և կավե քաղաքներ, ինչպիսին են, այժմ էլ, մեծ մասամբ Ասիայի քաղաքները, այնքան սերտ հարաբերության մեջ լինելով հայ թագավորների հետ,- նրանք իրենց տոթակեզ, ամայի անապատներում, օժտված լինելով վառ, գունազեղ երևակայությամբ, հասարակ հովիվների՝ իրենց եղբայրակիցների մոտ այլ կերպ չէին կարող մեծարել Անին՝ ծաղկավառ դաշտերի և քաղաքների, շքեղ պալատների և արքայական պերճանքի մեջ, ասես հանճարով ոգեշնչված, սքանչելի Անին, քան նման չափազանցություններով, մտացածին բաներով, տարածելով առասպելներ Գեղար-գյալմազի կամ այդ քաղաքի տակ եղած լաբյուրիներոսի մասին, որ, նույնիսկ պատմաբանների նկարագրության համաձայն, անցնում է ո՛չ միայն քաղաքի ամբողջ ներքին մասի երկայնքով, այլև, կազմելով երկրորդ գետնուղին, ոլորվում է Արփաչայի մոտով, մինչև նրա արևելյան ափերը: Սառն բանականության տեր մարդու համար, իհարկե, այդ մասին մտածելն անգամ ծիծաղելի է, բայց այստեղ կրկին ցայտուն կերպով աչքի է զարկում պատմական այն կարևորագույն փաստը, թե այդքան կարճ ժամանակի մեջ փառքի, հզորության և մեծության ի՛նչ աստիճանի էր հասել հայ ժողովուրդն իր գործունեությամբ, ուժով, ճաշակով, և արվեստով, որոնց մեջ, չնայած իր դժբախտ ճակատագրին, այդ ժողովուրդը միակն է:

Այսպիսի մտքերով և զրույցներով աշխուժացած, ճանապարհի հեռավորությունից և քարավանի դանդաղ ընթացքից դառնացած, հետզհետե մոտենում էինք հեռվից մեզ երևացող ըղձալի ուրվականին այն աշտարակի, որ Անիի՝ վերը մեր նկարագրած ծաղկած օրերին հանդիսանում էր ամբողջ շրջակայքի վրա իշխող առաջին դիտանոցը, որ գտնվում է այժմյան կազակային պահակակետում, այդ քաղաքից երեք վերստ հեռավորության վրա՝ ուղիղ դեմ-դիմացը այն սարսափելի բերդի, որ այժմ էլ մահմեդականների լեզվով կոչվում է Մաղասբերդ: Այս հանգամանքը ես հիշատակում եմ հենց նրա՝ համար, որ վայրի թաթարները, գրագետ չլինելով, աղճատել կամ խառնափնթորել են հայկական բոլոր աշխարհագրական անունները այն աստիճան, որ այժմ ոչինչ չես հասկանա, սակայն Մաղաս բերդը,- չնայած որ դրա տերերը արդեն 800 տարի սրանից առաջ եղել են թուրքեր կամ քրդեր,- իր անունը անաղարտ պահպանել է, կոչվելով իր կառուցողի՝ Քրիստոսի թվականության 10-րդ դարում ապրող հայ

իշխանի անունով, որ նշանակում է Մաղասի բերդ: Այդ անունը լսելով իմ երևակայությունը բոցավառվեց հարյուր անգամ ավելի: Դեռ մանկությանս տարիներին ես ինքս երգում էի և նույնիսկ այժմ էլ հիշում եմ մի քանի հատված այդ երգից, որ հյուսել էին հայ գուսանները հիշյալ բերդի վերջին տիրակալի ողբալի մահվան առթիվ: Դա մեր ամբողջ երկրամասում սարսափ տարածած ինքնակոչ- ավագակ Ջոր-Կարա-Գյոզն էր, այսինքն՝ հզոր-սևաչյա, որին, ի վերջո, բռնեց և գլխատեց Էրզրումի գորագլուխ Քոսա-փաշան, հենց նա՛, որն Ախալցխայի տակ գերի ընկավ և մի առ ժամանակ ապրեց Թիֆլիսում: Այդ եղերերգությունը, բառացի թարգմանությամբ, սկսում է այսպես .

Որ իմանայի՝ չէի նստի արագավազ ձին,
Երդում կուտեի՝ չէի մտնի Մաղաս-բերդ՝
Գլուխս չէի զարկի Ուչտուզի-վեզիրին .
Հե՛յ-վա՛խ, վեզիր, խի՛ դճ արա ինձ, Ջոր-Կարա-Գյոզիս . . .

Դեպի Էրզրում էր գնում իմ քարավանը՝
Արյուն-արցունքի ծովում խեղդվեց իմ ընտանիքը,
Սար ու ձոր հառաչում, ողբում են ինձ հետ
Հե՛յ-վա՛խ, վեզիր, <խի՛ դճ արա ինձ, Ջոր-Կարա-Գյոզիս>:

Այժմ հասկանալի դարձավ ինձ այդ կտրիճի թե՛ քաջությունը, թե՛ ինքնավստահությունը, թե՛ սրընթաց, անգուսպ նրա ասպատակությունները դեպի շրջակա և հեռավոր վայրերը, և այն սարսուռը, որ զգում էր ամեն ոք՝ ասպետական ժամանակների այդ ստահակ հերոսի անունը լսելիս: Այդ բերդը շրջապատող հովիտը կազմում է մի սարսափելի կիրճ, որպիսին հազվադեպ կարելի է տեսնել ամբողջ Անդրկովկասյան երկրամասում: Բոլոր կողմերից բերդը պաշտպանող քարաժայռերը հազիվ մատչելի են հետիոտին, և այն էլ՝ միայն մի կողմից: Մրտաբաշ քարերից գեղեցիկ կառուցված բերդը, որպես անողոք պահակ, կանգնած է առանձնակի՝ սեպածն բուրգի նման վեր զգված ժայռի տակ, որի մոտով անցնում է, այստեղից սկսած՝ անձայն, ոչ պակաս խոր և մութ Արփաչայը, որը թերևս հենց դրա համար է ստացել Գարու-գետ անունը: Միայն նա, ով տեսել է «Ռոբերտ Մատանայի» մեջ պատկերված տեսարանը՝ գերեզմանատունը և մեռելների հարություն առնելը, թերևս նա կարող է պատկերացնել կարմրա-պղնձագույն, գորշ, տեղ-տեղ սև, ատամնավոր, սրածայր, բրգաձև՝ լույս ցերեկով անգամ սարսափ ազդող այդ ժայռերը, որոնք իրենցից ներկայացնում են, այսպես ասած, դիվային մի զբոսավայր, որտեղ սատանայապետ Մաղայելն իսկ իր վիզը կկոտրեր, եթե ցանկանար, իր դիցուհիների հետ խրախճանք սարքել . . .

Հատված 9

ՄՈՒՏՔԸ ԱՆԻ և ԱՅՆՏԵՂ ԳՏՆՎՈՂ ԱՌԱՐԿԱՆԵՐԸ

Աշնանային արևն արդեն թեքվել էր զենիթից, և մենք ստիպված եղանք կանգ առնել երեք բլրաձև ժայռերի սահմանագծին՝ մեր նպատակակետը հանդիսացող Անիի հարավային

նախադրներին: Անհամբերությունից սիրտս թրթռում էր, աչքերս ազահորեն փնտրում էին սիրելի քաղաքը, հարթավայրն ավելի ու ավելի ընդլայնվում էր, հորիզոնը հավում էր ջինջ, անամպ օդային օվկիանոսի գեղեցիկ կապույտի մեջ, և հանկարծ,- սիրելի՛ ընթերցող, ների՛ր, լեզուս չի համարձակվում բառերով արտահայտել և՛ վեհ, և՛ հուզիչ, և՛ սրտառուչ, և՛ ցավատանջ ու վշտագին իմ բոլոր զգացմունքներն ու սպավորությունները,- և հանկարծ, օ՛ հրաշք, մեզ երևաց խորհրդավոր քաղաքի վիթխարի գանգվածն իր բազմաթիվ գմբեթներով ու զմայլելի ու արտասովոր վիթխարի պարիսպներով:

Անին առաջին անգամ ես տեսել եմ ոչ այդ կողմից: Եվ ո՛չ մի կողմը չի կարող այնպես ուժեղացնել սպավորությունը կամ այնպես ապշեցնել հետաքրքիր այցելուին,- հատկապես մայրամուտի պահին,- ինչպես այդ կողմը, որ երկար, շա՛տ երկար սպասումով կեղեքում է ուշադիր ուղևորի խանդավառված հոգին, և, մի վերստից ոչ ավելի հեռավորության վրա, ինչպես ափիդ մեջ, բաց է անում տենչալի, խորհրդավոր քաղաքի բոլոր հմայքները: Մյուս կողմերը բաց են և կորչում են հսկայական հարթությունների հետ միասին անծայրածիր կապույտի մեջ, որը շրջափակում են՝ Ալեքսանդրապոլի գավառից այն կողմը վեր խոյացող՝ Կարսի, Չըլդրի, Փամբակի և Ալազյազի լեռները: Թերևս, արդեն, չափից ավելի շատ խոսեցի՝ այդ սրբազան հնության հետ կապված հիշողությունների առթիվ հոգիս ալեկոծող զգացմունքների մասին. բայց նկատի ունեցեք նաև, որ նա, Անին, քրիստոնեության արգասիքն է, բոլորից հալածված՝ և՛ վերջին, և՛ նորագույն դարերում, բոլորից հետապնդվող. աստվածային հավատի աղանդի պատվարը. որ դա ստեղծագործությունն է մի ժողովրդի, որ չի եղել հռոմեացիների նման՝ նվաճող. մոնղոլների և պարսիկների նման՝ բազմաքանակ, հնդիկների, չինացիների, և հույների նման՝ առատաձեռն բնությունից և հազարամյա հանգստավետ կյանքով փայփայված ու երկրի հարստությամբ ողողված, և ո՛չ էլ ուրիշների արյամբ և գանձերով հարստություն ձեռք բերել. դա ստեղծագործությունն է՝ իր սեփական ջանքով ու աշխատանքով փառքի ու մեծության այդ աստիճանին հասած, խաղաղ, գործունյա, բայց դաժան բախտի բերումով մեծ ու անթիվ բոլոր նվաճողների խաչուղիների վրա ընկած մի ժողովրդի,- ի նկատի ունեցեք այս բոլորը, և դուք կարող եք ինձ հետ լիովին բաժանել իմ՝ և՛ օրինական խանդավառությունը, և՛ արդարացի վիշտը, որպիսի զգացմունքներ իսկական քրիստոնեական, իսկական մարդկային հոգում չեն կարող առաջ բերել ո՛չ Հռոմը, ո՛չ Բյուզանդիոնը, ո՛չ Եգիպտոսը և ո՛չ էլ Բաբելոնը:

Անին տեսնելուց անմիջապես հետո, մենք արդեն կանգնած էինք կազակների պահակակետում, որ գտնվում էր գետի այս ափին՝ Անիի ուղիղ դիմացը: Պետք չէր ժամանակ կորցնել: Մենք ոտքով իջանք դաշտը, որպեսզի, որքան հնարավոր է շուտ՝ հասնենք քաղաք: Մի քանի շիրիմներ, և մեզանից ձախ, արևմտյան կողմում, բավականին հեռու, թեք ժայռի վրա կառուցված մեծ եկեղեցին մեզ հանդիպած առաջին առարկաներն էին, որոնք հիմք էին տալիս եզրակացնելու, թե հնում քաղաքի այդ մասն էլ բնակավայր է եղել: Վայրէջքը բավականին նեղ էր ու ոլորապտույտ, և Արփաչայը, իր հոսանքի ամբողջ ընթացքում ոչ մի տեղ այդքան դիք, բարձր ափերի մեջ չի սեղմված, ինչպես այս մասում: Մենք ուշադիր դիտում էինք հանդիպակաց աշտարակներն ու եկեղեցիները, երբ հանկարծ ավելի կարևորագույն մի առարկայով դյուրված,

ակամա շտապեցինք այնտեղ, դեպի այդ առարկան: Դա եռաշերտ կամուրջն էր, որ քաղաքը միացնում էր սահմաններին: Եթե այնպիսի մի գիտակ-ճարտարապետի, ինչպես պ. Չ <երնյավսկին> է, այդ ամբողջ աշխատանքը թվաց մի հրաշալի գործ, ապա ինձ ասելիք չի մնում: Կամուրջի նախագծի, մտահղացման և կառուցման հստակությունը, ճշգրտությունը և գեղեցկությունն աննման են, իսկ գետի վրայով ձգված կամարը՝ մեծությամբ և նրբակերտությամբ արվեստի մի հրաշալիք է: Կարող էիր կարծել, թե արվեստագետը հենց նոր միայն թողել է աշխատանքը՝ եթե ներքևում, այս ու այն կողմ ընկած մի քանի բեկորները քեզ դուրս չբերեին այդ հաճելի խաբկանքից: Նույն բնույթն ունեն նաև քաղաքի բոլոր շինությունները: Կամուրջը, որ ամբողջական վիճակում ունեցել է ավելի քան 12 սաժեն (այժմ՝ 10 սաժենից ոչ ավել) բարձրություն և 8 սաժեն երկարություն, բաժանված է երեք հարկի՝ երեք կարգի անցորդների համար, այն է՝ հետիոտն գնացողների, թեթև հեծյալների և բեռնված ձիերի: Դատելով կամուրջի դիրքից և կառուցվածքից, նրա վրայով կառքով անցնել հնարավոր չի եղել: Արփաչայր, տարվա այդ եղանակին էլ, երբ ջուրը շատ պակասած է լինում, շատ քիչ անցանելի է նույնիսկ հեծյալ ուղևորի համար: Դաշտավայրը և նրա ամբողջ շրջակայքը, դատելով խոտերից և ծաղիկների չորացած ցողուններից, գարնանը պետք է որ սքանչելի լինի: Այդ նվիրական դաշտից իմ վերցրած մի քանի սերմերը՝ այդ օրվա և այդ վայրի թանկագին հիշատակներ կմնան:

Ձիով դժվարությամբ անցնելով գետի մյուս կողմը, մենք այժմ բարձրանում էինք նույն այն ճանապարհով, որով 800 տարի սրանից առաջ անցել էին թագավորներն ու իշխանները: Մի փոքր ձիավարելով քաղաքի հարավային մասով աղեղի նման ձգված գառիվայրով, որ ընդհատվում էր անթիվ քարանձավների և փոսերի սև բացվածքներով, որոնք դուրս էին հանել իրենց երեխաները՝ կուլ տալու այդ նվիրական սրբություններն իրենց հետաքրքրությամբ վիրավորող հանդուգն հողածիհներին, մենք արդեն կանգնած էինք լուռ գերեզմանային Անիի կենտրոնում: Այստեղ, Հայկի որբացած գավակը կամ հյուսիսի ազնիվ որդին,- որ ոչ նվազ ակնածանքով երկրպագում էր իր թագավորի գայիսոնով փրկված և բարերարված բոլոր ժողովուրդների թանկագին սրբություններին,- թող կոչեն երկնային հրեշտակներին, առ ամենաբարձրալի գահը,- ուր գտնվում են այս տաճարների կառուցողները՝ երանության մեջ՝ հավիտենական լուսապսակով պսակված,- որպեսզի Արամյան տունը պահպանվի դառն ու անողորմ ճակատագրի հետագա ավերվածությունից: Ահա այս առաջին այլեկոծ զգացմունքը, որ ճվրում է մարդու և սիրտը, և աչքերը, որոնց խիստ կսկիծ են պատճառում թե՛ այս սրբավայրը, թե՛ թախծալի, բայց դեռևս փառահեղ հուշարձաններն ու նրանց հետ կապված հիշողությունները: Բայց ինչո՞ւ բաց անել այն մուտքը և այն վայրը, որտեղ բարձրացել և որտեղ խրախճանել են միլիոնավոր անմահ հոգիներ. ահա՛, դարձյալ, նրանց ստեղծագործությունները, որ ավելի կենդանի, քան լեզուն ու գրիչը, խոսում են այն ամենի մասին, ինչ որ եղել ու անցել է,- և անցել է առհավե՛տ. . .